

ÚVOD DO URBÁNNÍ ANTROPOLOGIE

Blanka SOUKUPOVÁ;
Miroslav HROCH;
Peter SALNER;
Róza GODULA-WĘCŁAWOWICZ (Editoři)

Praha 2012

ISBN 978-80-87398-32-6

Vydání tohoto CD je financováno z prostředků grantu **FONDU ROZVOJE VYSOKÝCH ŠKOL** *Úvod do urbánní antropologie – inovace předmětu, 799/2012*. Autorský kolektiv si dovoluje za tuto podporu poděkovat.

Blanka SOUKUPOVÁ; Miroslav HROCH; Peter SALNER;
Róża GODULA-WĘCŁAWOWICZ (Eds.)

Autorský kolektiv: prof. Róża GODULA-WĘCŁAWOWICZ; prof. Miroslav HROCH;
doc. Zuzana JURKOVÁ; prof. Luďa KLUSÁKOVÁ; Karolína PAUKNEROVÁ, Ph.D.;
Peter SALNER, DrSc.; doc. Blanka SOUKUPOVÁ

Úvod do urbánní antropologie

Vydala Fakulta humanitních studií v Praze
společensko-vědní modul

Recenzovaly: PhDr. Mirjam MORAVCOVÁ, DrSc.; PhDr. Andrea POKLUDOVÁ, Ph.D.
Odpovědná redaktorka: Blanka SOUKUPOVÁ

Obálka a grafická úprava; výroba CD: Ing. Pavel PÁNEK

Obrázek na první stránce: Město a jeho hluk aneb Karikatura města v komunistickém satirickém týdeníku Dikobraz. Dikobraz, XXI, 1965, 13. 5.

1. vydání
Praha 2012

ISBN 978-80-87398-32-6

OBSAH

Blanka SOUKUPOVÁ: *Úvodem* 5

Tradice, tendence, směřování urbánních studií

Luďa KLUSÁKOVÁ: *Urbánní historie v kontextu české historiografie a sociálních věd* 7

Róža GODULA-WĘCŁAWOWICZ: *Od etnografii do antropologii miasta. Przykład Polski* 14

Blanka SOUKUPOVÁ: *Od etnografie k etnologii (antropologii) města. Příklad českých zemí* 23

Peter SALNER: *Urbánna etnológia na Slovensku (Subjektívny pohľad na výskum mesta na Slovensku)* 38

Aktuální úkoly urbánních studií

Význam měst při formování moderních národních identit

Miroslav HROCH: *Význam měst při formování národních hnutí a novodobých národů* 45

Výzkumy urbánní krajiny

Karolína PAUKNEROVÁ: *Urbánní krajina: senzuální přístupy* 53

Výzkumy městských hudebních světů

Zuzana JURKOVÁ: *Přemítání nad urbánní etnomuzikologií* 60

Úvod

Blanka Soukupová

Tento **úvod** nebo přesněji **editoriál** si dovoluje čtenářům nabídnout, jak pracovat se shromážděnými texty, jejichž ctizádostí je přiblížit zájemcům fascinující téma městských světů v jejich rozmanitosti a zároveň i v jejich jednotě. Současně chce přesvědčit o tom, že studia města daleko městský prostor přesahují, a to nejen proto, že obyvatel žijících v tomto prostředí stále přibývá, a svět se tedy „stává městem“. Tyto přesahy vidíme především v tom, že město představuje průsečík komunikací, že je půdou, z níž vycházejí nové myšlenky, z nichž se posléze utvářejí nové skupinové identity. Město tedy není v našem výkladu primárně kvantitativní pojem, ale termínem kvalitativním, identitotvorným.

První část textu dokládá aktuálnost urbánní etnologie (antropologie) a její předchůdkyně – v bývalém socialistickém Československu a Polsku etnografie dělnictva, a to zejména na genezi výběru zkoumaných problémů i na výčtu potíží s vysvětlováním předmětu studia oborovým tradicionalistům a s postupným prosazováním města jako uchopitelného etnologického (antropologického) tématu. V žádném případě není přitom náhodou, že jsme vybrali tři etnologické (antropologické) tradice výzkumu urbánního prostředí: českou, slovenskou a polskou. Právě tyto národní modifikace bádání jsou totiž ve středoevropském prostoru nejvíce propojeny, současně však také prošly obdobným vývojem, i když slovenští kolegové spojují počátky slovenské urbánní etnologie s výzkumem městské rodiny v sedmdesátých letech minulého století, nikoliv s montánní etnografií padesátých let, případně s etnografií průmyslových oblastí. Všechny tradice však sjednocuje programová reflexe historických dimenzí jednotlivých jevů pozorovatelných ve městě, volba metod adekvátních této tendenci i současné úsilí o holistický přístup. Důležitost a inspirativnost etnologických (antropologických) výzkumů města podtrhuje nakonec i nástin české urbánní historie v kontextu světových bádání.

Zatímco první část textů lze označit jako historiografii specializace široce nazvané urbánní studia, druhá část přibližuje dva výrazné trendy městských výzkumů a jejich metodiku: pojmání města jako specifické krajiny a chápání města jako prostředí pro hudby.

Třetí typ textů (reprezentovaný jedním příspěvkem) svazuje město s vývojem moderních národních hnutí a znovu potvrzuje náš výchozí předpoklad mimořádného významu měst v moderních dějinách.

Naším přáním je, abychom vzbudili svým úvodem alespoň u někoho zájem o studium města. Ten, koho městské prostředí zaujalo, již tuto specializaci zpravidla neopustil.

URBÁNNÍ HISTORIE V KONTEXTU ČESKÉ HISTORIOGRAFIE A SOCIÁLNÍCH VĚD¹

LUŽA KLUSÁKOVÁ,
Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze

Zájem historiků o problematiku měst je stejně starý jako historie a jako města sama. Především je nutné ale přiznat, že urbánní historii a její současné badatelské pole není vůbec jednoduché přesně definovat. Pod pojem urbánní historie nezahrnují ti, kteří se s oborem identifikují, totiž "biografie" měst, ale spíše sociálně či kulturně historické studie zaměřené buď na výzkum sociálních jevů spjatých s prostředím měst, nebo obecně městských sídelních a společenských struktur.

V moderní historiografii prošel výzkum měst zásadní proměnou vesměs v kontextu vývoje sociálních dějin. V některých zemích se i institucionalizoval: vznikly časopisy i vědecké společnosti a specializovaná vědecko-výzkumná pracoviště. Pro rozvoj oboru je však vždy stejně důležité, zda je přednášen nikoliv jen formou výběrových kurzů, ale v podobě specializovaných magisterských výukových programů. První forma je častější, zatímco specializované programy jsou poměrně vzácné.² V září 2011 jsme zahájili takový program na *Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze* ve spolupráci s univerzitou v Budapešti, Catanii a s pařížskou EHESS. Najdete jej pod názvem *TEMA* mezi programy *Erasmus Mundus*, podporovanými EACEA (*Evropskou vzdělávací agenturou*). Tento program je unikátní svým zaměřením i v mezinárodním kontextu.

Stručné dějiny a současný stav specializace

Překvapivě nejstarší ústav urbánní historie v Evropě založili roku 1919 ve Švédsku, tedy v zemi, která neměla ani vysoký podíl měst, ani městského obyvatelstva.³ Ve Velké Británii, která zažila velkou vlnu sociálně kritického zájmu o problémy industrializovaných měst již v 19. století, se urbánní historie stala alternativním polem sociálních dějin až ve druhé polovině 20. století. Významným organizátorem výzkumu a diskusí byl H. J. Dyjos, působící v Leicesteru. Tento badatel soustředil pozornost na společnost a prostředí viktoriánských měst. V roce 1985 se podařilo založit při univerzitě v Leicesteru *Centrum pro urbánní historii*, jež řídil Peter Clark (Clark, 1995). Zájem se posléze, i díky jeho vý-

1 Rozšířená anglická verze textu byla, s odkazy na odbornou literaturu k problému, publikována v roce 2010 v časopisu *Città & Storia*, vydávaného Universitou Roma Tre (Klusáková, 2010).

2 Stav výuky oboru v evropském kontextu mapují Richard Rodger a Denis Menjot (Rodger & Menjot, 2006).

3 Ústav působí dodnes při univerzitě ve Stockholmu:
<http://www2.historia.su.se/urbanhistory/eng/institute.htm>.

zkumu, rozšířil na raně novověká města, malá i provinční centra, na utváření vazeb mezi městy. Od sedmdesátých let 20. století se rozvíjela spolupráce a živá diskuse mezi urbánními historiky na univerzitách v Leicesteru, Leidenu a *EHESS* v Paříži. Tehdy také vznikly jejich první společné projekty (např. výzkum malých měst v Evropě /Clark, 1995/ nebo městských ekonomických elit /Herman Diederiks/ a inovace ve městech /Bernard Lepetit/). Bernard Lepetit ovlivnil francouzskou historiografii i své zahraniční studenty (Gabor Sonkoly, Gabor Czoch) zájmem o vývoj měst a městské sítě před nástupem urbanizace podněcené industrializací. Této skupině se podařilo z iniciativy tří historiků (Petera Clarka, Hermana Diederikse a Bernarda Lepetita) koncem osmdesátých let minulého století založit *Evropskou asociaci pro urbánní historii*, jež se začala jednou za dva roky setkávat na mezinárodních konferencích. První se konala v roce 1992 v Amsterdamu, jedenáctá byla roku 2012 v Praze. Asociace se za dlouhá léta své činnosti stala svým způsobem registrem, jenž citlivě poukazuje na všechny metodologické i tematické podněty vstřebávané urbánní historií. Zvědavý student může zavítat na internetové stránky asociace,⁴ kde najde seznam příspěvků, jichž za dvacet let odeznělo přes 2500. Jen jejich jednoduché prolistování ukazuje, jak široký záběr urbánně historický výzkum má. Současně vidíme, že se urbánní historie vyvíjí jako silný proud zejména v západní Evropě (zejména ve Francii, Belgii a Nizozemí) a v USA. Méně silné pozice měla doposud v západním Středomoří (ve Španělsku a v Portugalsku), zatímco v Itálii je důležitá vazba na rekonstrukci architektonických památek v čím dál intenzivnějším dialogu s dalšími sociálními vědami. Stojí na pomezí s urbánní etnologií (antropologií), sociologií, geografii nebo urbanistikou. Stablně rostl zájem o města mezi severskými historiky, kde je snad nejsilnější paradoxně ve Finsku. Německou urbánní historii začaly koncem století výrazněji reprezentovat pracoviště na technických univerzitách, například v Berlíně nebo Darmstadu, které zastínily *Ústav pro srovnávací dějiny měst* v Münsteru, založený roku 1970.⁵ Pro středoevropská urbánní studia se stala autoritou *Středoevropská univerzita* se sídlem v Budapešti a roku 2004 založené *Centrum pro urbánní historii východní střední Evropy* ve Lvově.⁶ V sedmdesátých a osmdesátých letech 20. století velmi zajímavá polská urbánní historie, reprezentovaná Marií Boguckou, Henrykem Samsonowiczem ad., nebyla v mezinárodních projektech v posledních dvaceti letech výrazně reprezentovaná. Z polské produkce zaujala Urszula Sowina zásadním výzkumem hospodaření měst s vodou, respektive drobnější práce vzešlé z dialogu historiků a sociologů k problematice kolektivních identit malých měst severovýchodního Polska (Podlasie). Urbánní historiografie maďarská, balkánských zemí, ruská, ale i rakouská, česká a slovenská byly na mezinárodní platformě reprezentovány spíše jednotlivci, než badatelskými týmy nebo institucemi.

Obecně o urbánní historii můžeme říci, že zareagovala na všechny významné metodologické podněty, tzv. obraty, které ovlivnily vývoj historiografie v posledních třiceti až čtyřiceti letech (kulturalistický, jazykový, prostorový). I v zaměření badatelů z okruhu *EAUH*, badatelů, kteří představují reprezentativní vzorek urbánního výzkumu, lze potvrdit, že kulturalistický obrat sedmdesátých let znamenal odklon od demografických a ekonomicko-historických témat. Tato témata jsou zpracovávána narativně, bez masivní

4 <http://www.eauh.eu/conference-directory>.

5 Institut für vergleichende Städtegeschichte.

<http://www.uni-muenster.de/Staedtegeschichte/organisation/organisation.html>.

6 <http://www.lvivcenter.org/>.

podpory číselných údajů či statistických tabulek. Větší důraz je kladen na vývoj z perspektivy aktérů, aktivních účastníků dějů, obyvatel měst z různých sociálních prostředí a jejich příběhů. V české historiografii tento přístup reprezentuje Jaroslav Miller. Teprve prostorový obrat v devadesátých letech minulého století však inspiroval k novému promýšlení utváření a prožívání města jako sociálně organizovaného prostoru. Jako příklad z české historiografie uvádím studii užívání prostoru multikonfesijního osmanského města z pera Markéty Rubešové (2012). První dekáda jednadvacátého století potom přinesla návrat sociálních dějin a návrat zájmu o přírodní a ekonomické podmínky, v nichž se vývoj měst odehrává v kontextu tzv. „nové materiality“. Ve spektru témat roste zájem o výzkum vývoje měst dvacátého a jednadvacátého století, a to v globálním srovnání. Svůj ohlas mají i zprávy OSN o stavu městského osídlení, bydlení a životních podmínek ve městech na celém světě, publikované jednou za dva roky a veřejně přístupné na internetových stránkách agentury *Habitat*.⁷

Vývoj urbánně historických studií, jejich metodologické směřování, přechody od dominantního zájmu o demografický vývoj jako hlavní kritérium růstu a ekonomické vztahy mezi městy a jejich zázemím k zájmu o dobové vnímání města a o město jako sociálně organizovaný prostor, životní prostředí pro člověka a městské společenství, se promítají do syntetických zpracování. Srovnáme-li si přístup, způsob prezentace a zdůrazněná témata v prvních a pozdějších vydáních syntéz Lynn Hollen Leesové, Andrew Leese, Paula Hohenbergha či Petera Clarka, musí být proměna zřejmá i studentovi, jenž se o města teprve začíná zajímat.⁸ Kulturalistický obrat v historiografii, aplikace mikrohistorie, byla ve svých počátcích spjata s výzkumem raně novověké evropské společnosti.

Urbánní historie v české historiografii

Pokud jde o českou historiografii, urbánní historie v ní nepředstavuje silný proud, přestože je zde skupina badatelů, kteří poukazují ve svém výzkumu na její význam a užitečnost. V rámci sociálních dějin existuje řada pozoruhodných výzkumů v historii měst, městské problematiky, ale práce z „urbánní historie“ jsou vzácné. Historie měst, zejména industriální urbanizace, byla po druhé světové válce považovaná za závažné téma. Marxisticky orientovaná historiografie totiž spatřovala v urbanizaci potvrzení zásadního významu sociálně ekonomických faktorů podmiňujících vzestup kapitalismu a následně socialismu. Přesto nenabyla ani v bývalém Československu urbánní historie významného postavení. Spíše můžeme říci, že představovala vedlejší produkt sociálně historického výzkumu. Díky tomu, že z pera historika Jana Havránka a archiváře a historika Jiřího Peška pochází přehled vývoje urbánní historie ve druhé polovině dvacátého století, publikovaný před zásadní transformací společnosti po listopadu 1989 (Havránek & Pešek, 1989), transformací, která ovlivnila vývoj akademického prostředí, a díky tomu, že posléze mapoval vývoj zájmu František Hoffmann a Jaroslav Miller, můžeme se nyní soustředit na českou urbánní historii v posledních dvou desetiletích.

⁷ <http://www.unhabitat.org/>.

⁸ K tomu srov. Hollen Lees & Hohenberg, 1995; Lees & Hollen Lees, 2007 a Clark, 2009.

Do jednadvacátého století česká historiografie vstoupila s inspirativní přehledovou prací *Zrod velkoměsta* od tří osobností, pro obor klíčových: Pavly Horské, Eduarda Maura, sociálních historiků, navazujících na inspiraci nové historické demografie ovlivněné francouzskou demografickou školou a přístupy nabízenými historiky okolo časopisu *Annales* (Horská, 1970; Maur, 2001), a Jiřího Musila, jenž stál u zrodu urbánní sociologie (Musil, 1980). Eduard Maur a Pavla Horská se soustředili na raně novověké (předindustriální) poměštění společnosti a na industriální urbanizaci, zatímco Jiří Musil napsal pro knihu teoretický úvod a část o urbanizaci za socialismu, respektive závěrečnou kapitulu s naznačenými perspektivami budoucího vývoje. Jejich společná kniha shrnovala výsledky starších výzkumů; raně novověkou a industriální urbanizaci českých zemí analyzovala komplexně a v širším evropském kontextu (Horská & Maur & Musil, 2002). Dodnes, podle mého názoru, tento úvod do problematiky a přehled o stavu poznání od Pavly Horské, Eduarda Maura a Jiřího Musila zůstává pomyslnou startovací linií pro všechny, kdo by se chtěli urbánní historii začít věnovat.

Historikové se shodnou, že urbánní problematika má zejména pro moderní společnost zásadní význam, ale k jejímu výzkumu nedisponují institucionalizovanou podporou. Mezioborově pojatá urbánní historie se do dnešního dne nemůže zaštitit plnohodnotnou vědeckou institucí, která by se této problematice věnovala (ani oddělením či samostatným projektem *Historického ústavu Akademie věd ČR*). Rovněž v příbuzných oborech nejsou, s výjimkou *Centra urbánních dějin*⁹ při *Katedře historie na Univerzitě Palackého v Olomouci* a časopisu pro urbánní etnologii *Urban People/Lidé Města*¹⁰, urbánní studia institucionalizovaná. Neměli bychom ale opomenout ročenky a časopisy univerzit, městských muzeí a archivů, které jsou stabilní platformou pro prezentaci výsledků bádání zaměřených právě na dějiny jejich měst: např. od roku 1964 vychází *Pražský sborník historický*, od roku 1977 *Historická Olomouc*, nepravidelně od roku 1959 *Brno v minulosti a dnes* a mnoho dalších. *Archiv hlavního města Prahy* založil tradici ročních konferencí, z nichž vydává konferenční sborníky v *Documenta Pragensia*. Vybírá atraktivní témata a sdružuje archiváře, muzejníky a historiky měst. Zve i zahraniční badatele. Nicméně ani zde se nebuduje „frekvencovaná cesta“ od dějin měst k mezioborovým urbánním studiím, přestože právě na této půdě vznikly poslední velké dějiny Prahy i analýza jejího přerodu do podoby moderní metropole (Václav Ledvinka a Jiří Pešek). Archiv také vysílá své zástupkyně na konferenci *EAUH* (Olgu Fejtovou, Hanu Svatošovou, Veroniku Knotkovou), a to s příspěvky, které představují interpretaci různých aspektů vývoje Prahy jako moderního velkoměsta. Nadále vycházejí monografie věnované jednotlivým městům, například dvousvazkové dějiny Olomouce (2009). Snaha je představit zejména ta města, která se dostala na seznam světového kulturního dědictví *UNESCO* (např. Kroměříž nebo Třebíč). Pozornosti se těší i urbanistické a kulturní fenomény (Zlín spjatý s podnikáním Tomáše Bati a s teoriemi funkcionalistického urbanismu).

Současně musíme s politováním konstatovat, že neexistuje magisterská specializace zaměřená na urbánní historii vyučovaná v českém jazyce. Nicméně ve spolupráci s *EHESS* (v Paříži), *Etvös Lorand University* v Budapešti, univerzitou v Catanii a s podporou pro-

9 <http://historie.upol.cz/cud/>.

10 *Urban People/Lidé Města* vydává Univerzita Karlova v Praze, Fakulta humanitních studií, od roku 2007 také v anglické verzi. Časopis je zaměřen na urbánní etnologii a region střední Evropy.

gramu *Erasmus Mundus* je již druhým rokem nabízen na Karlově univerzitě mezinárodní magisterský program *TEMA*,¹¹ jenž je zakotven na *Filozofické fakultě Univerzity Karlovy* v rámci specializace *Obecné a komparativní dějiny*. Program je opřen o čtyři velké koncepty – civilizaci, národ, region a město. Program nabízí urbánní historii v kontextu komparativních dějin Evropy a je bilingvní (vyžaduje komunikaci v anglickém a francouzském jazyce). Tato specializace studentům představuje a rozvíjí velmi široké možnosti využití nejen v základním a aplikovaném výzkumu, ale především v praxi.

Na mezinárodních konferencích *Evropské asociace pro urbánní historii* bývala česká historiografie po celých dvacet let její existence zastoupena velmi skromně. Zrovna tak najdeme málo publikací ve všeobecně dostupné angličtině. V tomto směru není česká historiografie ojedinělá, zarážející ale je, že se situace příliš nezměnila ani za posledních třicet let. Mezi začátkem devadesátých let, kdy jsem začala systematicky publikovat anglicky, a situací současnou je jistě rozdíl. Dnes bych mohla své analýzy konfrontovat a opřít o celou řadu nových dílčích studií, „biografií“ měst, tematicky zaměřených monografií, sborníků i přehledů. Některé z nich jsou sice velmi přínosné a objevné, ale jejich autoři se věnují sociálním nebo kulturním dějinám, v nichž městská tematika tak či onak figuruje a jen zřídka se identifikují s urbánní historií. Přesto jsou tyto nové práce významné, představují výsledky základního výzkumu společnosti, sociálního vývoje, určitého typu měst, případně specifických regionů. Důležitým zdrojem faktografického přehledu je, ve finále osmisvazková, encyklopedie měst a městeček od Karla Kuči, historika architektury. Kniha však bohužel vyšla bez odkazů na literaturu a prameny (Kuča, 1999–2008).

Na každé české univerzitě najdeme historika či historičku, kteří se tak či onak dotkli historie měst. Intenzivněji se městem zabýval v posledních letech brněnský kolektiv, vedený Jiřím Malířem a Lukášem Fasorou (problém městské správy na Moravě). Ostravský univerzitní kolektiv zastupuje Pavel Kladiwa a Andrea Pokludová (zaměření na severní Moravu a Slezsko). Na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy Praze věnoval pozornost vývoji občanské společnosti v českých zemích v kontextu Rakousko-Uherska Milan Hlavačka a Jiří Štaif. Mezi vydanými díly jsou pozoruhodné výzkumy obecní správy a institucionalizace společenského života v některých regionech Moravy a Slezska, jež přímo nabízejí pokračovat v komparativně koncipovaném výzkumu.

Jen ojediněle se objevily studie komparativně pojaté, které zasadily vývoj českých měst do středoevropského kontextu. Jsou to především práce olomouckého historika Jaroslava Millera (Miller, 2008). Jinak se objevuje překročení národní perspektivy při studiu utváření kolektivních identit zřídka, a to při studiu obrazů druhého, mezikulturní komunikace. Výjimečné je vykročení za hranice evropského kontextu v práci Markéty Křížové, navíc v souvislosti se studiem utopických představ a zakládání amerických měst misionáři. Systematicky v angličtině publikuje své práce *Seminář obecných a komparativních dějin*, jehož studenti a doktorandi urbánní problematiku studují v kontextu vytváření kolektivních identit, respektive vnímání prostoru, vztahu k historii, paměti, památkám. Zatímco před třiceti lety měla urbánní historie velkou oporu v historické demografii, dnes tuto oporu vidím spíše v urbánní etnologii (Blanka Soukupová, Zdeněk Uherek), etnomuzikologii (Zuzana Jurková) a v urbánní sociologii (Slavomíra Ferenčuhová, Lucie Galčanová, Barbora Vacková). Důležitá je pro tyto obory trvalá spolupráce se slovenskými

11 <http://mastertema.eu/>.

a polskými kolegy. Mnozí autoři uvedených prací již patří k nové generaci badatelů, která těžila z politických změn po roce 1990, z otevření hranic a výhod programu Evropské unie pro mladé badatele. Zástupcem této generace je Jaroslav Miller, který chápe urbánní historii mezioborově a komparativně. Jeho přístup ke studiu vývoje raně novověkých urbánních struktur ve východní střední Evropě v komparativní perspektivě, směřující k typologii měst s ohledem na migraci do měst, na otázku jejich otevřenosti/uzavřenosti inovacím, naznačuje inspirace v britské škole urbánních studií. Z této školy čerpá inspirace i Jaroslav Ira. Pro iberoamerikanistku Markétu Křížovou je urbánní perspektiva vedlejším produktem, zrovna tak jako pro hebraistku Markétu Rubešovou. Obdobně se věnuje komunální politice malých měst pod vedením Jiřího Štaifa celá řada studentů *Ústavu hospodářských a sociálních dějin* (FF UK Praha). Tento výzkum chápou ovšem jako problému vývoje českých politických elit. Klasifikaci urbánní historie by Jiří Štaif zřejmě viděl jako omezující zúžení.

Ještě na počátku devadesátých let minulého století bylo publikováno více výsledků z výzkumu středověkých měst (Hoffmann, 1992) a poměrně málo k raně novověkým. Naopak relativně četnější byly studie věnované industriální urbanizaci. Tuto mezeru v poznání raně novověkých měst začal vyplňovat Eduard Maur (Horská & Maur & Musil, 2002) a zejména pak Jaroslav Miller v sérii pozoruhodných studií a v komparativně pojaté monografii. Miller, motivován výzkumy a publikacemi Paula Bairocha, Jana de Vriese, Christophera Friedrichse či Alexandra Cowana, výzkumy, v nichž východní střední Evropa buď scházela, nebo byla studována na základě fragmentárních pramenných zdrojů, chtěl nejen představit česká města ve východní střední Evropě, ale také exponovat celý region a jeho raně novověké městské sítě v symetrické komparativní analýze. Problematiku studoval ve vazbě na demografický vývoj, na kulturní a konfesijní situaci ve městech. V jeho práci můžeme pozorovat metodologickou příbuznost s výzkumy, které překračovaly národně limitované přístupy ve výzkumu utváření kolektivních identit, obrazů druhých a mezikulturní komunikace. Patrný je také hluboký a dlouhodobý zájem o vývoj měst v kontextu jihovýchodní Evropy. Zcela výjimečný je přesah za hranice Evropy ve výzkumu misijních osad v Severní a Jižní Americe, jenž Markéta Křížová navíc vážala na analýzu utopii a ideálních projektů organizace městských misijních osad Jezuitů a Moravských bratří. Vedle výzkumu kolektivních identit to bylo nově vnímání prostoru, role historie, paměti a muzealizace měst. Tato témata byla diskutována především ve vztahu k národním identitám, k budování moderního národa, k historii židovských obcí, k vývoji česko-německých vztahů nebo ke vnímání „komunistické minulosti“.

Závěr

Zatímco před třiceti a více lety urbánní historie se opírala především o historicko-demografické analýzy, v posledních dvaceti letech můžeme vnímat daleko větší zájem o urbánní etnologii a urbánní sociologii, které publikovaly podnětné výzkumy pro historiky. Ve druhé polovině 20. století se zájem soustředil na výzkum etnografie dělnictva, v devadesátých letech se zájem rozšířil na další sociální skupiny a začala se prosazovat urbánní etnologie, respektive urbánní antropologie. Významná inspirace přicházela prostřednictvím spolupráce s *Francouzským střediskem pro výzkum v sociálních vědách v Pra-*

ze (CEFRES). Česko-francouzskou spolupráci představovala účast etnologů a historiků koordinovaných Zdeňkem Uherkem a Laurentem Bazac-Billaudem v projektu *Les mots de la ville*. Trvale významná je pro obor spolupráce se slovenskými a polskými kolegy. Dokládá ji zatím jedenáct svazků polského *Journal of Urban Ethnology*, vydávaného ve Varšavě, od roku 2012 se redakce přesunula do Krakova, společné konference a konferenční sborníky. Objevují se společná témata, zájem o reprezentaci historie ve městech, v paměti multietnických urbánních společností. Výzkumy přinášejí některé implicitní, když ne přímo deklarované komparace. Na druhé straně se jako poměrně slabší jeví spolupráce mezi historiky a urbánními geografi, kteří studují suburbanizaci, vývoj sousedských komunit, sídlišť, prostituci či migrace. Stejný charakter má i spolupráce s historiky architektury a urbanisty, působícími na technických univerzitách. Tyto přehrady mezi obory do značné míry souvisejí s institučně adresovanou podporou výzkumu, uzavřeností výukových programů a horším hodnocením kolaborativního výzkumu, které nemotivují meziinstitucionální spolupráci.

SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY (SELEKTIVNÍ VÝBĚR)

- Clark, Peter. (1995). (Ed.). *Small Towns in Early Modern Europe*. Cambridge UP.
- Clark, Peter. (2009). *European Cities and Towns 400–2000*. Ashgate.
- Friedrichs, Christopher. (1995). *The Early Modern City 1450–1750*.
- Havránek, Jan & Pešek, Jiří. (1989). Czechoslovakia. In Christian Engeli & Horst Matzerath. (Eds.). *Modern Urban History in Europe, USA and Japan. A Handbook*. Berg; Oxford; New York; Munich.
- Hoffman, František. (1992). *České město ve středověku*. Praha.
- Hollen Lees, Lynn & Hohenberg, Paul. (1995). *The Making of Urban Europe 1000–1994*. Harvard UP.
- Horská, Pavla. (1970). Die sozialstruktur der mitteleuropäischen Nationen im Zeitabschnitt des Zusammenbruches Österreich-Ungarns. In R. G. Plaschka & K. Mack. (Eds.). *Die Auflösung des Habsburgerreiches. Zusammenbruch und Neuorientierung im Danauraum*. Wien, s. 53–57.
- Horská, Pavla & Maur, Eduard & Musil, Jiří. (2002). *Zrod velkoměsta*, Praha; Litomyšl.
- Klusáková, Luďa. (2010). Urban History in the Context of Czech Historiography and Social Sciences. *Città & Storia*, V, 1, s. 55–70.
- Kuča, Karel. (1999–2008). *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. 1–7. Praha.
- Lees, Andrew & Hollen Lees, Lynn. (Eds.). (2007). *Cities and the Making of Modern Europe*. Cambridge.
- Maur, Eduard. (2001). Urbanizace Čech v raném novověku. *Historická demografie*, 25, s. 5–64.
- Miller, Jaroslav. (2008). *Urban Societies in East Central Europe 1500–1700*. Ashgate.
- Musil, Jiří. (1980). *Urbanization in Socialist Countries*. New York.
- Rodger, Richard & Menjot, Denis. (Eds.). (2006). *Teaching Urban History in Europe*. Leicester.

OD ETNOGRAFII DO ANTROPOLOGII MIASTA. PRZYKŁAD POLSKI

RÓŻA GODULA-WĘCŁAWOWICZ,
Polská akademie věd v Krakově

Nieśmiałe początki zainteresowań

W refleksji na rozwoju antropologii – etnologii miasta w Polsce słusznie nawiązuje się do przełomu wieków XIX i XX (Pietraszek, 1973; Sokolewicz, 1986; Stawarz, 2001). Choć jeszcze trudno mówić o wyraźnie określonej specjalizacji, to podkreślić należy prekursorską intuicję kilku ówczesnych badaczy. W czasach, gdy przedmiotem naukowej etnografii była kultura ludowa (co wówczas znaczyło – chłopska), pojawiły się pierwsze opracowania kultury innej niż wiejska, czyli osad rolniczo-górnicych, robotników fabrycznych, kultury małomiasteczkowej, nawet przedmieścia dużego miasta (Ciszewski, 1886–1887; Lorentowicz, 1890; Kantor, 1907; Cercha, 1919). Nie były to dogłębne studia nad specyfiką miejskiej kultury, lecz etnograficzne opisy wybranych aspektów kultury materialnej (mieszkanie, ubiór, pożywienie), społecznej i duchowej (obrzędy rodzinne i doroczne, obyczajowość, folklor, gry i zabawy dzieci i tym podobne). Dzisiaj mają nieocenioną wartość źródłową.

Niestety nie doprowadziły one do poszerzenia pola badawczego etnografii, która przez wiele następnych dziesiątków lat pozostawała przy tradycyjnym przedmiocie badań. Miasto i jego kultura jeszcze długo było nieobecne w pracach etnograficznych. Jeśli pojawiało się, to w odniesieniu do kultury chłopskiej. Analizowano charakter i płaszczyzny kontaktów wsi z miastem, ich wpływ na zmiany w różnych dziedzinach kultury ludowej (Bystroń, 1926–1939; 1936).

Przyczyn takiego stanu rzeczy badacze upatrują w ówczesnym ukierunkowaniu etnografii na tradycyjną kulturę ludową. Jej właśnie nadawano szczególną wartość, w kontekście kultury narodowej akcentowano jej rodzimy, oryginalny, swoisty charakter (Sokolewicz, 1986). Nie mniej istotny był negatywny stosunek do miasta, korzeniami sięgający czasów staropolskich, który nasilał się od wieku XVIII. Na przełomie stuleci XIX i XX osiągnął apogeum. Ideologia i mit antyurbanistyczny wyraźnie zaznaczyły się w publicystyce, literaturze pięknej, a także i w nauce (Kolbuszewski, 1992; Kopczyńska-Jaworska, 1993; Rybicka, 2003).

Rozszerzanie etnograficznej problematyki

O celowym i planowym ukierunkowaniu dyscypliny na kulturę miejską można mówić dopiero od połowy lat 50. wieku XX. Na odbywającej się w Krakowie w roku 1956 konferencji metodologicznej wysunięto postulat poszerzenia problematyki badawczej

o kulturę robotniczą (Pietraszek, 1958). Kazimierz Dobrowolski, pomysłodawca, umieścił ów postulat pośród kilku priorytetowych zadań stojących przed polską etnografią (Dobrowolski, 1958). W obliczu przemian politycznych i społeczno-gospodarczych w Polsce Ludowej po II wojnie światowej „zarówno miniona kultura klasy robotniczej, jak i elementy tej kultury tworzące się w naszych czasach muszą być przedmiotem zainteresowań badawczych etnografii tak samo, jak miniona i współczesna kultura wsi”. Podczas konferencyjnej dyskusji zwrócono uwagę na zapóźnienie polskiej etnografii w porównaniu z innymi krajami demokracji ludowej: Związkiem Radzieckim, Czechami i Niemiecką Republiką Demokratyczną, w których znacznie wcześniej rozpoczęto badania nad „kulturą mas pracujących” (Pietraszek, 1958).

Postulat był mocno osadzony w ideologicznym nurcie epoki, wyrażony językiem marksowsko-leninowskiej frazeologii, dzisiaj mocno uwiera, ale – co trzeba przyznać – wynikał ze świadomości gwałtownych przeobrażeń kultury ludowej po II wojnie światowej. Nie był to program badania kultury miasta jako takiego, lecz tylko jednej warstwy społecznej zamieszkującej w mieście. Na dodatek – widzianej przez pryzmat powiązań z kulturą wiejską.

Nowa propozycja okazała się bardzo nośna. Niemal od razu rozpoczęły się rzeczywiste badania kultury środowiska robotniczego. Najwcześniej i najbardziej intensywnie w Krakowie pod kierunkiem K. Dobrowolskiego i w Łodzi pod kierunkiem Kazimierzy Zawistowicz-Adamskiej, kontynuowane później przez zespół Bronisławy Kopczyńskiej-Jaworskiej (Pietraszek, 1964; Kuczyńska-Skrzypek, 1981; Stawarz, 1982, 2001; Bukowska-Floreńska, 1995). Wkrótce nowa problematyka zainteresowała pokaźne grono etnografów, którzy prowadzili badania w różnych regionach kraju, by wymienić przykładowo Górny Śląsk (Żywirska, 1953; Ligęza, 1968; Ligęza & Żywirska, 1964) czy Żyrardów (Kuczyńska-Skrzypek, 1978; Stawarz, 1985, 1989; Woźniak, 1982, 1992). Studia nad kulturą robotniczą objęły wiele zagadnień szczegółowych. Analizowano mechanizmy adaptacji migrantów ze wsi podejmujących pracę w mieście, kontynuację wiejskich tradycji i ich funkcjonowanie w nowym środowisku, przeobrażenia w stylu życia rodzinnego, sąsiedzkiego, w obrzędowości, w folklorze, relacje między nowoprzybyłymi a rdzennymi mieszkańcami miasta¹.

Drugim nurtem badań, lecz o znacznie mniejszym nasileniu, była kultura małomiasteczkowa (Dubiel, 1966; Januskiewicz, 1973; Kotula, 1981). W sposób systematyczny tematykę podjął niewielki zespół pod kierunkiem Anny Szyfer, traktujący małe miasto jako społeczność lokalną w dużej mierze wywodzącą się z tradycyjnej wsi. Celem było ukazanie wzajemnych wpływów i zapożyczeń między obu typami społeczności, przyczyn tradycyjności i nowoczesności, zakresu zurbanizowania małomiasteczkowej kultury, określenia jej charakterystycznych cech (Szyfer, 1980, 1982; Beba, 1982; Beba & Murawska, 1985; Murawska, 1994).

Wiele racji zawiera stwierdzenie Andrzeja Stawarza, że studia nad robotniczymi i małomiasteczkowymi środowiskami zdominowały tematykę miejskiej etnologii w Polsce na kilka dziesiątków lat i wyraźnie zaciążyły na jej obliczu (Stawarz, 2001). Z niemałym trudem przebijały się inne opcje, jak na przykład historyczno-etnograficzne analizy wybranych aspektów kultury wielkiego miasta (Bujak ed. 1986, 1989; Bujak & Zambrzycka-Kunachowicz & Godula, 1993).

1 Bogaty wykaz literatury przedmiotu można znaleźć w cytowanych opracowaniach ogólnych, szczegółowe opisy czy analizy podaje wyłącznie przykładowo.

Wzrost zainteresowań kulturą miasta, lawinowo narastający od przełomu lat 80. i 90. ubiegłego stulecia, przyniósł cenne inicjatywy organizacyjne. Powstały dwie naczelne instytucje skupiające krajowych badaczy – *Komisja Etnologii* (później *Antropologii*) *Miasta* przy *Komitecie Nauk Etnologicznych Polskiej Akademii Nauk* oraz *Polskie Towarzystwo Etnologii Miasta*. Nieco wcześniej, od roku 1995 wydawany jest *Journal of Urban Ethnology*, czasopismo otwarte dla badaczy polskich i zagranicznych, głównie z krajów ościennych. Mnożą się tematyczne konferencje naukowe, co więcej – z zalecenia *Komitetu Nauk Etnologicznych PAN* miejska problematyka zostaje uwzględniona w kształceniu uniwersyteckim. Jest uprawiana przez wielu badaczy związanych z instytutami uniwersyteckimi i *Polskiej Akademii Nauk* czy z muzealnictwem. Charakterystycznej dla Polski tendencji do synonimicznego zrównania etnologii i antropologii kulturowej zdaje się przeczyć praktyka w badaniach miast. Termin etnologia miasta zanika pod naporem wszechobecnej antropologii.

Pogłębiała się też refleksja nad statusem miejskiej antropologii (Kopczyńska-Jaworska, 1987; Posern-Zieliński, 1987; Kuczyńska-Skrzypek, 1995). Poszukując tożsamości dla nowego kierunku badawczego stawiano pytania, czy jest autonomiczną subdyscypliną antropologii, czy też tylko pewną orientacją czy praktyką badawczą w jej obrębie. W Polsce, podobnie jak w antropologii zachodniej, ta kwestia nie została definitywnie rozstrzygnięta. Propozycją godzącą skrajne postawy może być salomonowa opinia Ulfa Hannerza, że antropologia miasta jest wyraźną specjalizacją, pozostawiając równocześnie nieodłączną częścią antropologii (Hannerz, 1980–2006).

Trudności w zdefiniowaniu zakresu przedmiotowego miejskiej antropologii są konsekwencją rozbieżności wokół samego pojęcia miasta, rozumienia i objaśniania jego istoty i miejskiego stylu życia, kontrowersji wokół urbanizacji, wątpliwości co do stosowania metod wypracowanych przez etnologię/antropologię kulturową w badaniach nad społecznościami znacznie mniej złożonymi (Hannerz, 1980–2006; Kopczyńska-Jaworska, 1987).

Natomiast pytanie o zakres badawczy miejskiej antropologii można by porównać do pytania o granice zainteresowań antropologii kulturowej – nie muszą chyba wyjaśniać, że próba odpowiedzi na to ostatnie pytanie stwarza liczne trudności.

Polska praktyka badawcza nie odbiega od tendencji dominującej w świecie (Karpieńska, 2012). Antropologia miasta najczęściej rozumiana jest i uprawiana jako „*antropologia w mieście*”, by użyć określenia Ulfa Hannerza, i zajmuje się różnorodnymi aspektami życia miasta. Natomiast holistyczna teoria i metodologia miasta bardziej pozostaje w sferze postulatów niż realizacji (Posern-Zieliński, 1987; Dohnal, 2010).

Współcześni antropolodzy coraz mniej uwagi poświęcają dylematowi, czy miasto ma być przedmiotem czy też miejscem badań. Jak trafnie zauważyła Anna Kuczyńska – oni go po prostu badają (Kuczyńska, 2008). A tym, co ich wyróżnia, ma być szczególny typ naukowego poznania. Próbuując wydobyć owe osobliwości antropologicznego spojrzenia, akcentuje się pewien rodzaj wnikliwości, który ma wynikać z traktowania społeczności miejskich jako odmiennych kulturowo. Podkreśla się dążność do objaśniania ich specyfiki w ich własnych kategoriach, niejako od wewnątrz. Równie często powtarza się, że immanentną cechą antropologii jest „*kanoniczne wręcz zafascynowanie wszelką odmiennością*”.

Dlatego „wypracowała ona szczególną aparaturę pojęciową i swoisty typ narracji naukowej” (Nowicka, 1991). Mówi się więc o „perspektywie antropologicznej”, „nastawieniu antropologicznym”, „refleksji antropologicznej”, „wyobraźni antropologicznej”, „postawie antropologicznej” nawet o „wrażliwości antropologicznej”.

W dyskusji na temat metod postuluje się, i większość badaczy z tym się utożsamia, że „antropologa miasta” czy też „antropologa w mieście” powinien wyróżniać naukowy warsztat, oparty na metodzie wywiadu i obserwacji uczestniczącej. Terenowe badania etnograficzne „bowiem nie tylko inspirują do rozważań teoretycznych, lecz również wzbogacają doświadczenie odkrywanie miasta, jego opis i interpretowanie rzeczywistości będącej konfiguracją wielu przedmiotów, zjawisk, wartości oraz znaczeń ukrytych i jawnych” (Karpińska, 2012).

Cytowana badaczka z ukontentowaniem stwierdza, że minęły czasy zachwiania proporcji między dociekaniem meta-antropologicznymi a drugorzędnie traktowanymi praktykami empirycznymi w mieście. Chociaż trudno orzec, jak trwała to tendencja, to także jestem przekonana, że terenowy konkret stanowi o sile etnologicznych-antropologicznych dociekań o mieście.

Współczesna antropologia miejska koncentruje się wokół podstawowych parametrów, organizujących ludzkie doświadczanie świata, przeżywanie i budowanie jego obrazu. Przestrzeń i czas, bo o nie przecież chodzi, mogą być zarazem przedmiotem jak i narzędziem analizy. Mogą też być traktowane jako źródło wiedzy o mieście rzeczywistym albo lokowane są na ideacyjnym poziomie kultury, w sferze wyobrażeń, przeżyć, symboliki (ed. Kitowska-Łysiak, 1999; Rewers, 2005). Obie ujmowane są też w powiązaniu z innymi kategoriami kulturowymi, takimi jak mit, symbol, pamięć, tożsamość, kontakt kulturowy, dystans kulturowy, obrzęd, rytuał, święto, lokalność i globalizacja, mała ojczyzna, tradycja albo dychotomiami: swój – obcy, sakralny – świecki, świąteczny – codzienny, prywatny – publiczny, miejsce i nie-miejsce i innymi. Wachlarz podejmowanych tematów jest niezwykle szeroki. Można powiedzieć, że jest tak bogaty i złożony, jak bogata i złożona jest kulturowa rzeczywistość miasta.²

We współczesnych badaniach reprezentowane są wielorakie opcje teoretyczno-metodologiczne. Oprócz tradycyjnych analiz historyzujących i socjologizujących, które wcale nie zostały zapomniane, mocno osadzone są semiotyczne, fenomenologiczne i hermeneutyczne „czytania miasta”, obecne są posmodernistyczne trendy oraz narracje mieszane.

Zmiana paradygmatu dyscypliny, która – jak wiadomo – dokonywała się w drugiej połowie ubiegłego stulecia, spowodowała, że przedmiot antropologii – człowiek i jego kultura – jest wszędzie, także w mieście (Hannerz, 1980–2006; Kuczyńska, 2008). Silny zwrot w kierunku interpretatywnego tłumaczenia kultury, odczytywania znaczeń świata otaczającego człowieka, powoduje, że w antropologiczną perspektywę miasta włączane są studia wywodzące się z różnych dyscyplin humanistyki. Coraz częściej ów typ poznania bywa określany niezbyt precyzyjnym mianem „interpretacji humanistycznej”.

Od wielu lat badawcze doświadczanie miasta czynią z niego przedmiot dociekań wielorakich tradycyjnych dyscyplin, oprócz etnologii-antropologii kulturowej przypomnieć warto socjologię, historię i historię sztuki, literaturoznawstwo, geografę,

2 Zobacz wykaz literatury, który uwzględnia publikacje wybrane przykładowo dla zilustrowania tematyki.

urbanistykę czy architekturę. Miejska rzeczywistość jest transkulturowa, zatem naturalną kolejną rzeczą staje się przedmiotem badań transdyscyplinarnych. Trudno nie zgodzić się z Ewą Rewers (2005), która siebie umieszcza w nurcie filozofii miasta, że ten rodzaj badań „tworzy nieograniczoną ilość przenikających się perspektyw i poziomów badawczych”. W świecie post-nowoczesnym podstaw tak rozumianych studiów nad miastem „szukać należy nie tyle w tradycyjnych dyscyplinach społecznych i humanistycznych, na których opierała się Floriana Znanieckiego koncepcja nauk o kulturze, ile na urozmaiconej, zmiennej konfiguracji starych i nowych, względnie autonomicznych oraz z założenia interdyscyplinarnych obszarów badań, zainteresowanych nowym typem oglądu kultury z perspektywy wielokierunkowego przekraczania konstytuujących ją enklaw i granic. Dyscypliny te, co więcej, mogą mieć międzynarodowy lub tylko regionalny zasięg, wyrastając z różnych kultur świata i świadomie wykorzystując te swoje kulturowe korzenie”.

POUŽITÁ ODBORNÁ LITERATURA

- Baranowski, A. & Dymnicka, M. (2005). Społeczna pamięć tożsamości. In B. Jałowiecki & A. Majer & M. S. Szczepański. (Eds.). *Przemiany miasta*. Warszawa.
- Beba, B. (1982). *Tradycja drobnomieszczańska w społeczności małomiasteczkowej Lidzbarka Welskiego*. Olsztyn.
- Beba, B. & Murawska, H. (1985). Małe miasto w badaniach etnograficznych. *Etnografia Polska*, 29, 1, s. 77.
- Benedyktowicz, Z. (Ed.). (2008). Antropologia miasta. *Polska Sztuka Ludowa. Konteksty*, 62, s. 3–4.
- Bujak, J. (Ed.). (1986). *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace Etnograficzne*, 21.
- Bujak, J. (Ed.). (1996). *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace Etnograficzne*, 26.
- Bujak, J. & Zambrzycka-Steczkowska, A. & Godula, R. (1993). *Kraków. Przestrzenie kulturowe*. Kraków.
- Bukowska-Floreńska, I. (1995). Etnologiczne badania regionów przemysłowych w Polsce. Przeszłość, stan teraźniejszy i perspektywy. *Lud*, 78.
- Bukowska-Floreńska, I. (Ed.). (2004). Miasto – przestrzeń kontaktu kulturowego i społecznego. *Studia Etnologiczne i Antropologiczne*, 8.
- Bukowska-Floreńska, I. (Ed.). (2006). Problemy ekologii kulturowej i społecznej w przestrzeni miejskiej i podmiejskiej. *Studia Etnologiczne i Antropologiczne*, 9.
- Bukowska-Floreńska, I. (2010). Przestrzeń kulturowa i społeczna miasta jako problem badawczy. In I. Bukowska-Floreńska (Ed.). (2010). *Problemy społeczne i kulturowe współczesnego miasta. Studia Etnologiczne i Antropologiczne*, 10.
- Bukowska-Floreńska, I. (Ed.). (2000). Przestrzeń kulturowego współistnienia. *Studia Etnologiczne i Antropologiczne*, 4.
- Bukowska-Floreńska, I. (1987). *Społeczno-kulturowe funkcje tradycji w społecznościach industrialnych Górnego Śląska*. Katowice.
- Bystroń, J. St. (1936). *Kultura ludowa*. Warszawa.
- Bystroń, J. St. (1926–1939). *Wstęp do ludoznawstwa polskiego*. Wydanie I i II rozszerzone. Lwów.

- Cercha, S. (1919). Kleparz. Przedmieście Krakowa przed 50 laty. Studium etnograficzne. *Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne*, 14, III.
- Ciszewski, S. (1886–1887). Lud rolniczo-górnicy z okolic Sławkowa w powiecie olkuskim. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 10–11.
- Czachowski, H. & zespół. (Ed.). (2007). *Z trzeciego brzegu Wisły. Szkice z antropologii Torunia*. Toruń.
- Dobrowolski, K. (1958). Drogi rozwoju etnografii polskiej i jej obecne zadania, metody i związki z innymi naukami (rozważania dyskusyjne). *Etnografia Polska*, 1.
- Dobrowolska, D. (1965). *Górnicy salinarni w Wieliczce w latach 1880–1939. Studium historyczno-socjologiczne załogi robotniczej*. Wrocław.
- Dobrowolska, D. (1993). Praca i zabawa w życiu ludności miejskiej na ziemiach polskich XIX i XX w. In H. Imbs (Ed.). (1993). *Miasto i kultura polska doby przemysłowej*. Człowiek. Wrocław.
- Dohnal, W. (2010). Globalne miasta i ich mieszkańcy. Perspektywa antropologiczna. *Lud*, 94.
- Dohnal, W. (2002). Przeobrażenia struktur społeczno-przestrzennych wielkich miast. In A. Brencz. (Ed.). (2002). *Szkice etnologiczne dedykowane profesor Annie Szyfer*. Poznań.
- Dubiel, L. (1966). Niektóre elementy kultury tradycyjnej miasteczek na Górnym Śląsku w XIX wieku. *Zeszyty Gliwickie*, 4.
- Dzięcielski, R. (2001). Ludowe obrazy miasta. Inspiracje Bystroniowskie. *Łódzkie Studia Etnograficzne*, 40.
- Dzięgiel, L. (2001). Miasta w filozofii władzy PRL. In Cz. Robotycki (Ed.). *PRL z pamięci*. Kraków.
- Gerlich, H. (1998). *Cykle ludzkiego życia – od narodzin do śmierci*. Katowice.
- Gerlich, H. & Gerlich, M. G. (1995). *Sacrum – rodzina – tradycje. Świątowanie roku kościelnego w tradycyjnej kulturze plebejsko-miejskiej Górnego Śląska*. Katowice.
- Gerlich, M. G. & Stawarz, A. (1993). Ethnographische Forschungen über die Kultur der polnischen Arbeiter im 19. und in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. *Mitteilungsblatt des Instituts zur Erforschung der europäischen Arbeiterbewegung (IGA)*, 13/93.
- Godula, R. (Ed.). (1994). *Klejnoty i sekrety Krakowa. Teksty z antropologii miasta*. Kraków.
- Godula, R. (2001). Kościół Św. Krzyża w przestrzeni mentalnej Krakowa. *Journal of Urban Ethnology*, 5.
- Godula-Węclawowicz, R. (2007). Krakow. Genius Loci of the Town Space. *Urban People*, 1, 20.
- Godula-Węclawowicz, R. (Ed.). (2010). *Lato w mieście. Różne oblicza kultury*. Warszawa; Kraków.
- Godula-Węclawowicz, R. (Ed.). (2008). *Miasto w obrazie, legendzie, opowieści... .* Wrocław; Kraków.
- Godula-Węclawowicz, R. (2009). Saint Petersburg – Leningrad Saint Petersburg. Mythization of the City. *Urban People*, 11, 2.
- Hannerz, U. (1980–2006). *Odkrywanie miasta. Antropologia obszarów miejskich*. Kraków.
- Imbs, H. (Ed.). (1993a). *Miasto i kultura polska doby przemysłowej*. Człowiek. Wrocław.
- Imbs, H. (Ed.). (1988). *Miasto i kultura polska doby przemysłowej*. Przestrzeń. Wrocław.
- Imbs, H. (Ed.). (1993b). *Miasto i kultura polska doby przemysłowej*. Wartości. Wrocław.

- Januszkiewicz, B. (1973). Małe miasto jako przedmiot badań etnograficznych na przykładzie Wielkopolski. In *Współczesne przemiany społeczno-kulturowe małych miast w województwie olsztyńskim. Materiały z seminarium 29–31 maja 1972*. Olsztyn.
- Kantor, J. (1907). Czarny Dunajec. Monografia etnograficzna. *Materiały Antropologiczne, Archeologiczne i Etnograficzne*, 9, II.
- Kantor, R. (1989). Krakowskie Planty jako obszar kulturowy. *Zeszyty Naukowe UJ. Prace Etnograficzne*, z. 25.
- Kantor, R. (2000). Kulturowe aspekty sporu o przestrzeń ideową miasta. In I. Bukowska-Floreńska. (Ed.). (2000). *Przestrzeń kulturowego współistnienia, Studia Etnologiczne i Antropologiczne*, 4.
- Karpińska, G. E. (2012). Antropolog w mieście, antropolog o mieście. Ścieżki poznawania miasta. In A. Karpińska. (Ed.). (2012). *Antropolog w mieście i o mieście. Łódzkie Studia Etnograficzne*, 51.
- Karpińska, G. E. (Ed.). (2004). Codzienne i niecodzienne. O wspólnotowości w realiach dzisiejszej Łodzi. *Łódzkie Studia Etnograficzne*, 43.
- Karpińska, G. E. (2000a). Miasto wymarzone. In I. Bukowska-Floreńska (Ed.). *Miasto — przestrzeń kontaktu kulturowego i społecznego. Studia Etnologiczne i Antropologiczne*, 8.
- Karpińska, G. E. (2000b). Miejsce wyodrębnione ze świata. Przykład łódzkich kamienic czynszowych. *Łódzkie Studia Etnograficzne*, 38.
- Karpińska, G. E. (1993). Robotnik w przestrzeni miasta. In *Materiały do etnografii miasta*, cz. II. Żyrardów.
- Karpińska, G. E. & Kopczyńska-Jaworska, B. (1993). Place i rynki Łodzi. Obserwacje etnologa. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, XLI, 4.
- Karpińska, G. E. & Kopczyńska-Jaworska, B. & Woźniak, A. (1992). Pracować aby żyć — żyć żeby pracować. *Łódzkie Studia Etnograficzne*, 31.
- Kitowska-Łysiak, E. (Ed.). (1999). *Miejsce rzeczywiste — miejsce wyobrażone*. Lublin.
- Kloch, B. (Ed.) & Stawarz, A. (Eds.). (2005). *Tożsamość społeczno-kulturowa miasta postindustrialnego w Europie Środkowej*. Rybnik; Warszawa.
- Kłosek, E. (1993). „Swoi” i „obcy” na Górnym Śląsku od 1945 roku. *Środowisko miejskie*. Wrocław.
- Kolbuszewski J. (1992). *Ochrona przyrody a kultura*. Warszawa.
- Kołodziejczyk. (Ed.). (1981). *Klasa robotnicza i ruch robotniczy na zachodnim Mazowszu 1878–1948*. Warszawa.
- Komorowska, J. (1984). *Świąteczne zwyczaje domowe w wielkim mieście. Studium na przykładzie Warszawy*. Warszawa.
- Kopczyńska-Jaworska, B. (1987). Antropologia miasta. *Etnografia Polska*, 21, 2.
- Kopczyńska-Jaworska, B. (1991). Kulturowe zróżnicowanie mieszkańców Łodzi w okresie międzywojennym i po II wojnie światowej. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Ethnologica*, 5.
- Kopczyńska-Jaworska, B. (1999). *Łódź i inne miasta*. Łódź.
- Kopczyńska-Jaworska, B. (1993). Miasto i miejskość w systemie wartości Polaków. In H. Imbs. (Ed.). (1993). *Miasto i kultura doby przemysłowej. Wartości*. Wrocław; Warszawa; Kraków.
- Kopczyńska-Jaworska, B. (2004). Miasto jako przestrzeń kontaktu kulturowego i społecznego. In I. Bukowska-Floreńska (Ed.). *Miasto — przestrzeń kontaktu kulturowego i społecznego. Studia Etnologiczne i Antropologiczne*, 8.

- Kopczyńska-Jaworska, B. (1997). Obyczaje codzienne i świąteczne ewangelików łódzkich w ostatnich dwóch stuleciach. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Studia Religioznika. Protestantyzm*, z. 30, s. 115.
- Kopczyńska-Jaworska, B. (1968). Problematyka etnograficznych badań nad współczesnością. *Łódzkie Studia Etnograficzne*, 18.
- Kopczyńska-Jaworska, B. (1996). Swój czy obcy – rodzaje dystansu kulturowego. In *Polacy – Niemcy – Żydzi w Łodzi. Sąsiedzi dalecy i bliscy*. Łódź.
- Kopczyńska-Jaworska, B. (1989). Zwyczaje i obyczaje ludności Łodzi. In *Dzieje miasta*, 1. Warszawa; Łódź.
- Kopczyńska-Jaworska, B. & Woźniak, K. (2002). Łódzcy luteranie. Społeczność i jej organizacja. *Łódzkie Studia Etnograficzne*, 41.
- Koseski, A. & Stawarz, A. (Eds.). (2002). *Tożsamość społeczno-kulturowa współczesnego miasta w Polsce*. Warszawa; Pułtusk.
- Kubicki, P. (2010). *Miasto w sieci znaczeń. Kraków i jego tożsamości*. Kraków.
- Kuczyńska, A. (2008). Antropologia miasta – obszar koncentracji problemów antropologicznych. *Konteksty. Polska Sztuka Ludowa*, 3–4, s. 253.
- Kuczyńska-Skrzypek, A. (1978). Urządzenie mieszkań rodzin robotniczych Żyrardowa w końcu XIX i początku XX w. *Polska Sztuka Ludowa*, 32, 1.
- Kuczyńska-Skrzypek, A. (1981). Badania nad kulturą robotniczą w etnografii. In A. Kuczyńska-Skrzypek (1995). *Polish Urban Anthropology and Ethnography. In Search of Identity. Journal of Urban Ethnology*, 1.
- Kuczyńska-Skrzypek, A. & Woźniak, A. (1986). Tradycja i obyczaj w kulturze robotników na przełomie XIX i XX wieku. Żyrardowski rok obrzędowy. In A. Żarnowska. (Ed.). (1986). *Wokół tradycji kultury robotniczej w Polsce*. Warszawa.
- Lechowa, I. (1961). Tradycyjne zwyczaje świąteczne w łódzkim środowisku robotniczym 1890–1939. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi*. Łódź.
- Ligeża, J. (1968). *Śladami tradycji. Studia na folklorze górniczym*. Bytom.
- Ligeża, J. & Żywirska M. (1964). *Zarys kultury górniczej. Górnicy Śląsk, Zagłębie Dąbrowskie*. Katowice.
- Lorentowicz, J. (1890). Lud fabryczny w Pabianicach. *Wista*.
- Matysiak-Polakowa, B. (1964). Etnograficzna problematyka badań nad środowiskiem robotniczym Łodzi. *Łódzkie Studia Etnograficzne*, 6.
- Medycka, M. & Renz, R. (Eds.). (1998). *Miasteczko polskie w XIX i XX wieku jako zjawisko kulturowo-obyczajowe*. Kielce.
- Murawska, H. (1994). *Imigranci wiejscy w mieście*. Olsztyn.
- Odoj, G. (2007). *Tożsamość kulturowa społeczności małomiasteczkowej*. Katowice.
- Pietraszek, E. (1958). Etnograficzna konferencja metodologiczna: Kraków 23 IV 1956. *Etnografia Polska*, 1.
- Pietraszek, E. (1964). Problematyka kultury robotniczej a etnografia. *Lud*, 50, 2.
- Pobłocki, K. (2011). Antropologia miasta – urbanizacja, przestrzeń i relacje społeczne. *Lud*, 95.
- Posern-Zieliński, A. (1987). Antropologia miasta. In Z. Staszczak (Ed.). (1987). *Słownik etnologiczny*. Warszawa; Poznań.
- Rewers, E. (2005). *Post-polis. Wstęp do filozofii ponowoczesnego miasta*. Kraków.

- Robotycki, Cz. (1996). Jak opisać społeczność lokalną — przykład Wojnicza. In Wobec kultury. Problemy antropologa. *Łódzkie Studia Etnograficzne*, 35.
- Rybicka, E. (2002). *Modernizowanie miasta*. Kraków.
- Salner, P. & Stawarz, A. (Eds.). (1997). *Miasto i kultura*, t. 1. Warszawa–Bratysława. *Etniczne i społeczne zróżnicowanie miasta (do 1939 r.)*. Warszawa.
- Salner, P. & Stawarz, A. (Eds.). (1998). *Miasto i kultura*, t. 2. Warszawa. *Etniczne i społeczne zróżnicowanie miasta (XVII–XX w.)*. Warszawa.
- Serczyk, W.A. (1984). Obraz miasta w folklorze wiejskim (według materiałów Oskara Kolberga). *Zeszyty Naukowe UJ. DCCXXII – Prace etnograficzne*, 19.
- Sokolewicz, Z. (1986). Kultura robotnicza, ludowa, narodowa. In A. Żarnowska (Ed.). (1986). *Wokół tradycji kultury robotniczej*. Warszawa.
- Stawarz, A. (2010). 10-lecie Polskiego Towarzystwa Etnologii Miasta. *Journal of Urban Ethnology*, 10.
- Stawarz, A. (Ed.). (2007). *Miasto po obu brzegach rzeki. Różne oblicza kultury*. Warszawa.
- Stawarz, A. (1982). Przegląd problematyki badań nad kulturą robotniczą w Polsce (ze szczególnym uwzględnieniem badań najnowszych). *Etnografia Polska*, 26, 1.
- Stawarz, A. (2001). Tradycje badań i perspektywy etnologii miasta w Polsce. In Z. Jasiewicz & T. Karwicka (Eds.). (2001) *Przeszłość etnologii polskiej w jej teraźniejszości*. Poznań.
- Stawarz, A. (Ed.). (1998). *Warszawa. Etniczne i społeczno-kulturowe zróżnicowanie miasta (XVII–XX w.)*. *Miasto i kultura*, 2.
- Stawarz, A. (1989). Z badań nad życiem codziennym robotników żyrdowskich w XIX i początkach XX wieku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, XXXVII, 1.
- Stawarz, A. (1985). *Żyrardów. Narodziny społeczności (1830–1870)*. Warszawa; Żyrardów.
- Szalbot, M. (2004). Przestrzenie ludyczne miast pogranicza jako przykład miejsc kontaktów kulturowych. In I. Bukowska-Floreńska. (Ed.). (2004). *Miasto – przestrzeń kontaktu kulturowego i społecznego*. *Studia Etnologiczne i Antropologiczne*, 8.
- Szyfer, A. (1980). Badania etnograficzne w społecznościach lokalnych małych miast. In *Spółeczności lokalne i ich przemiany. Materiały z X seminarium OBN*. Olsztyn.
- Szyfer, A. (1982). *Spółeczność i kultura małego miasta. Studium na przykładzie Rynu*. Olsztyn.
- Szyfer, A. (1995). The Ethnographical Researches in the Small Town. *Journal of Urban Ethnology*, 1. Żyrardów.
- Trojan, M. (Ed.). (2003). *Ich małe ojczyzny. Lokalność, korzenie i tożsamość w warunkach przemian*. Wrocław.
- Woźniak, A. (1982). Badania nad obyczajem i modą w środowisku robotniczym Żyrardowa. *Łódzkie Studia Etnograficzne*, 21.
- Woźniak A. (1992). Niedziela ubogiej damy, czyli o modzie wśród żyrdowskich robotników na przełomie XIX i XX wieku. In *Materiały do etnografii miasta*. Żyrardów.
- Woźniak A. (1997). Społeczność miasta przemysłowego w czasach wielkiego kryzysu. Żyrardowska codzienność lata 1926–1939. In *Materiały do etnografii miasta*, cz. 5. Żyrardów.
- Woźniak, A. (Ed.). (1982). *Tradycyjna kultura robotnicza Żyrardowa. (Materiały do etnografii miasta)*. Warszawa.
- Żarnecka, A. (Ed.). (1986). *Wokół tradycji kultury robotniczej w Polsce*. Warszawa.

OD ETNOGRAFIE K ETNOLOGII (ANTROPOLOGII) MĚSTA. PŘÍKLAD ČESKÝCH ZEMÍ*

BLANKA SOUKUPOVÁ,
*Univerzita Karlova v Praze,
Fakulta humanitních studií*

Motto: „*Svět roku 2000 bude světem měst...*“ (Musil, 1967, s. 40).

Urbánní etnologie (antropologie) představuje jednu z nejperspektivnějších subdisciplín našeho oboru. V následující přednášce představujeme její dějiny v českých zemích na pozadí společenského vývoje a hlavní témata výzkumu.

První pokusy o etablování urbánní antropologie v českých zemích

Počátky české urbánní antropologie lze datovat do první poloviny devadesátých let 20. století, zatímco ve světě se tato nová specializace formovala už v sedmdesátých letech minulého století.¹ Zájem o město mezi antropology však vzrůstal již od padesátých let (Bitušíková, 2003, s. 14), jakkoliv to neplatilo absolutně. Jak ozřejmila ovšem např. studie Michele de la Pradelle, např. francouzští etnologové „objevili“ svá města až v osmdesátých letech (de la Pradelle, 1996, 3, s. 189). Kolébkou nové subdisciplíny – urbánní antropologie – bylo v českých zemích pražské a brněnské pracoviště *Ústavu pro etnografii a folkloristiku Československé akademie věd*, v této době nejvýznamnější vědecké pracoviště

* Tento text představuje upravenou verzi anglicky psané studie pro *Journal of Urban Ethnology* (2013, 12).

1 V této době docházelo k urbanizaci a industrializaci rozvojových zemí. Městský způsob života zasáhl venkov. Paralelně bylo možné zaznamenat živelné rozrůstání městských aglomerací (Soukup, 1994, s. 583–584). K definitivnímu etablování urbánní antropologie v anglo-americkém světě srov. souhrnně heslo *Urban Anthropology* (Levinson Ember, s. 1339–1340). Dále srov. i přehledovou stať *Urban Anthropology – An Overview* od Layly Al-Zubaidi, <http://www.indiana.edu/~wanthro/URBAN.htm>. Přehled společenských a oborových zdrojů urbánní antropologie, ale i přehled národních tradic výzkumu přináší pak práce slovenské antropoložky Alexandry Bitušíkové (Bitušíková, 2003). O začlenění současné urbánní historie do kontextu ostatních urbánních studií se pokusila historička Luďa Klusáková (Klusáková, 2010). Vzniku urbánních výzkumů v české sociologii a v českých sociálních vědách se věnovalo druhé číslo *Sociálních studií* z roku 2006. Přehled urbánníetnologických prací v *Etnologickém ústavu v AV ČR* v Brně podal Karel Altman (2006). K výzkumům českého města na pražském akademickém pracovišti srov. Uherek, 2002, s. 150, tamtéž další odkazy na odbornou literaturu.

v oboru etnografie. První společný projekt pražských a brněnských badatelů navazoval především na zkušenosti tzv. etnografie dělnictva a výzkumu malých měst (osmdesátá léta 20. století)². Hlavním zdrojem byla však první subdisciplína (etnografie dělnictva), která byla před převrácením v roce 1989 – spolu se studiem tzv. etnických procesů – osou akademického bádání a současně i nejdůležitější subdisciplínou oboru, který se ovšem v tehdejší Československu nazýval, a to od poloviny 20. století, etnografie. Tento termín byl zvolen po vzoru sovětské vědy.³ Za hlavní předmět zájmu etnografie bylo sice pokládáno studium obecného a zvláštního ve způsobu života národů, především pak v jejich kultuře (Bromlej, 1984, s. 3), etnografie byla přitom vnímána a provozována jako historická věda, v první polovině osmdesátých let dvacátého století ji však Julian Vladimirovič Bromlej, sovětský akademik, charakterizoval jako analogii kulturně-sociální antropologie v anglicky mluvících zemích, jako synonymum etnologie (Bromlej, 1984, s. 4). V sovětské vědě, v této době respektovaném vzoru, se tedy již v osmdesátých letech rodila možnost nového názvu oboru.

Malý historický exkurz

Vnitřní transformace etnografie, a tedy i možnost výzkumu města, od jejich počátků jako vědy až do období před rokem 1989 souvisela s dobovými definicemi národa a tzv. lidu, právě tak jako s časovými pohledy na vesnici a na město. Jako jádro českého národa byl v počátcích českých národních snah chápán sedlák mluvící česky. Toto přesvědčení vycházelo z názoru Josefa Jungmanna, tvůrce spisovné češtiny (Kutnar, 1948, s. 90; Hroch, 1999, s. 56). Právě sedlák (nebo jeho synonymum: selská chalupa, chalupa s doškovou střechou) údajně zachránil český národ před zánikem. Jeho společenský význam byl záměrně zdůrazňován. Proto také předchůdci vědeckého národopisu studovali tzv. vesnický lid – vesnické rolnické vrstvy hovořící česky. Věřili, že tak studují kořeny a jádro národa (Brouček, 1977, s. 195).

2 K tomu srov. např. Jančář, 1970; Scheufler, 1971; Jančář, Souček, 1982; Frolec & Šepláková, 1986; Frolec, 1987 nebo Frolec, 1990. Zkoumal se např. vliv vesnice na město, folklorismus ve městě (včetně lidové písně ve městě), slavnosti a svátky v městském prostoru, městské centrum, kultura ve městě, spolky. V popředí zájmu stálo město s koncentrací zemědělství a malovýroby. *Venkovské město* 1 přineslo tyto tematické okruhy: problém klasifikace českých měst, vztah města a venkova, teoretické problémy studia malého průmyslového města a etnických procesů ve venkovském městě, venkovská města a tradice, trhy, obchod, malá města a folklor, sociální struktura a vztahy na malém městě. V jeho úvodu Václav Frolec upozornil na dosavadní nezájem o malá města v národopisném studiu (s. 9). Výzkum měl využít i polských zkušeností (Anna Szyfer), právě tak jako zkušeností ruské a slovenské etnografie. Druhý díl *Venkovského města* rozpracoval i otázku lokálního povědomí obyvatel, téma města jako centra rekreace, materiální kultury (bydlení), společenského života. Při výzkumu města využíval Karel Fojtík poznatků filozofa Eduarda Tönnies a sociologa Émila Durkheima.

3 Do padesátých let 20. století se etnografie a folkloristika pěstovaly pod hlavičkou národopisu (Brouček, 1977, s. 195). Čeněk Zíbrt, jeden ze zakladatelů *Českého lidu*, ústředního národopisného časopisu, ho označoval jako lidovědu. Objektem jejího zájmu měli být, jak napsal Zíbrt, *zemědělci se svými spolupracovníky* (Zíbrt, 1925, s. 39). Podle Zíbrta bylo úkolem národopisu povzbudit tradici, které se vesnice zbavovala pod vlivem města (s. 41).

V šedesátých letech 19. století – v čase hledání českých národních atributů – byla za hlavní znak českého národa označena – vedle češtiny – píseň (Barák & Přerhof & Vilímek 1861, Předslav⁴). Úspěšnost tohoto konstruktů vycházela ze skutečnosti, na kterou opakovaně upozornili i hudební vědci – z tehdejší hudebnosti Čech. Sedlák a píseň se tak v národním myšlení propojily jako dvě jádra češství. Tehdejší národopisci našli svůj terén na vesnici, přičemž jedním z jejich hlavních zájmů se stala právě píseň.

Stanovisko, že tzv. lid je základ národa, hájili i zakladatelé vědeckého národopisu v devadesátých letech 19. století; např. filolog Emanuel Kovář v přednášce pro Národopisnou společnost československou v roce 1897 (Kovář, 1897, s. 3). Kovář, podobně jako folklorista Václav Tille, kritický badatel z kruhu kolem Tomáše Garrigua Masaryka, byl ovšem zastáncem rozlišování mezi pojmem národ a termínem lid. Současně upozorňoval, že někteří badatelé chápou pod pojmem národopis jen výzkum lidu; ostatní vrstvy národa měly zkoumat kulturní dějiny (Kovář, 1897, s. 4). Kovářovo stanovisko bylo opačné: národopis musí zkoumat všechny vrstvy národa, tedy i ty, které vznikly v důsledku jakéhosi odštěpování jednotlivých sociálních vrstev od lidu v souvislosti s migracemi vesnického obyvatelstva do měst. Přes to však i on pokládal za nejdůležitější součást národopisu (v synonymním označení etnologie) tzv. lidopis (lidozpyt), studium lidu jako jádra národa, které se ovšem vyvíjí (Kovář, 1897, s. 5–6).⁵ Nejblíže lidu stáli údajně řemeslníci (Kovář, 1897, s. 12). I v devadesátých letech tedy tvořil kult lidu. Městská dynamika, komplexnost města i konflikty odehrávající se na jeho půdě byly v příkrém rozporu s tehdejšími představami o národopisném terénu (Soukupová, 2010, s. 253).

Lidé města (dělníci, horníci, lidé žijící na jeho periferii) se stali předmětem národopisu jako vědy o lidu až na konci čtyřicátých let 20. století,⁶ v souvislosti s komunistickým převratem v únoru 1948 (Soukupová, 2010, s. 255). Marxistická ideologie označila dělníky za nejpokrokovější skupinu v národě (Soukupová, 2010, s. 256). Výzkum střední vrstvy pochopitelně realizován nebyl. Tato skutečnost odpovídala záměrnému propadu jejího společenského významu. Marxistickou etnografií pak zajímal především proces formování dělnického životního stylu a specifické kultury. Výzkum se obrátil ke studiu fungování společnosti a jejich struktur, k integraci kulturních projevů, ke vstřebávání neregionálních impulsů. Novinkou bylo poznání, že i město může pomoci vytvořit novou kulturu a že tato kultura může být jádrem nové identity. Zatímco v padesátých a šedesátých letech, v době extenzivního rozvoje těžkého průmyslu, se soustředil výzkum na hornictvo a hornické oblasti (zejména na Kladensko a Rosicko-Oslavansko), v sedmdesátých a na počátku osmdesátých let 20. století byla zpracována „dělnická“ Praha. Hlavní výsledek intenzivních výzkumů

4 Srov. i píseň *Náš zpěv* (H. Palla, V. Hálek), v níž je schopnost zpívat označena za hlavní českou přednost před cizinou (Barák & Přerhof & Vilímek, 1861, s. 97).

5 Pokud zmínil Kovář antropologii, měl na mysli antropologii fyzickou a psychickou (Kovář, 1897, s. 6). Ve stejné době byla antropologie Eduardem B. Tylorem definována jako věda o člověku a civilizaci (Tylor, 1897, s. 1), přičemž Tylor věřil v progresivní vývoj lidstva (přes fáze stagnace a retardace). Povinností badatele měla být práce pro „lepší svět“ (Tylor, 1897, s. 487; s. 488). Jako biologická věda byla antropologie vnímána i později; např. v roce 1929 Vojtěchem Sukem (Suk, 1929, s. 14).

6 Již v roce 1944 Andrej Melicherčík tvrdil, že národopis dospěl do svého třetího stadia, kdy musí začít zkoumat národopisné jevy i mimo vesnici (Melicherčík 1945, s. 10), kde žije sotva třetina obyvatelstva (s. 79).

představovaly – pod vlivem sovětské etnografie – historicko-ethnografické monografie (Nahodil, 1950, s. 43) o hmotné a duchovní kultuře dělnictva jako názorově homogenní vrstvě (Kladensko /vyšlo 1959/, Rosicko-Oslavansko /vyšlo 1961/, Stará dělnická Praha /byla vydána 1981⁸). Pramennou základnu pro tato díla poskytla jak data z archivně-historického, tak data z terénního výzkumu (k souhrnnému hodnocení těchto děl Soukupová, 2010, s. 256–257, s. 258–260).

Na přelomu padesátých a šedesátých let 20. století se objevily práce brněnského badatele Karla Fojtíka, jehož lze označit za průkopníka moderního ethnografického výzkumu města. Jeho práce byly inspirovány sociologií.⁹ Již v roce 1953 se Fojtík zabýval materiální kulturou (dělnickým domem, stylem oblékáním, stravou) v nejstarší dělnické kolonii v Rakousku: v Červené uličce a v Mezírce. Změnu ve způsobu bydlení spojil se životními podmínkami jejího obyvatele. Současně dokázal, že společenská skupina dělníků navazovala na materiální kulturu vesnice (Fojtík, 1953, s. 226). Na tento výzkum navázal i v roce 1974, když mapoval vývoj kultury a životního stylu obyvatel brněnského předměstí Husovice v dynamickém 19. a 20. století. V této studii spojil kvalitu lokálního povědomí s typem vzniku městské části (příměstské čtvti). Současně upozornil i na aktuální otázku poměru mezi starousedlíky a přistěhovalci (Fojtík, 1974, s. 21; viz i Fojtík, 1977, s. 189) a na úlohu institucí (korporací) při integraci obyvatelstva. Studii Karla Fojtíka a Olgy Skalníkové K teorii etnografie současnosti (1971) lze pak pokládat za základní práci v oboru metodiky ethnografického výzkumu města (Moravcová, 2012, s. 164).

Ve druhé polovině osmdesátých let vyšly práce věnované adaptaci specifického etnika – Romů na Kladensku – a dělnickému životnímu stylu v Brně (Soukupová, 2010, s. 260–261). Dále se studia Romů v urbánním prostoru (uskutečněná ovšem pod hlavičkou etnických studií), věnovala počtu a charakteristikám tohoto etnika v Praze (Tomáš Haišman, Renata Weinerová).¹⁰

Mezietnické vztahy jako hlavní problém etablující se české urbánní etnologie (antropologie) na pozadí diskuse o oboru

Na počátku devadesátých let 20. století se stěžejním problémem etablující se urbánní etnologie (antropologie) staly mezietnické vztahy ve městě. Předmět výzkumu zareagoval jednoznačně na časovou společensko-politickou objednávku. Proklamovaný „návrat“ českých zemí do Evropy jako do otcovského domu, z něhož podle českého veřejného mínění (veřejnost definují jako uveřejněné názory a hodnocení) vypudily českou společnost politické poměry po konferenci v Jaltě (1945),¹¹ a následné násilné rozdělení Ev-

7 Tehdy se sovětský profesor S. P. Tolstov se přiklíněl k tomu, že etnografie je odvětvím historie (Nahodil, 1950, s. 27).

8 Pojem pražské průmyslové dělnictvo, hlavní předmět studia, definovala Mirjam Moravcová v roce 1974. Současně se zabývala jeho sídelně demografickými a zaměstnaneckými charakteristikami (Moravcová, 1974, s. 129, s. 131–134, s. 135–136).

9 Fojtík 1953, 1959, 1961, 1963, 1966, 1974, 1977. K hodnocení osobnosti Karla Fojtíka srov. Pospíšilová, 2000, s. 15–16, s. 18–19.

10 Např. Haišman, 1987 a Haišman & Weinerová, 1989.

11 Britský badatel českožidovského původu Ernst Gellner připodobnil Jaltu k Westfálskému míru (Gellner, 1994, s. 89).

ropy na Východ, který byl spojován s neevropanstvím a zaostalostí, a na Západ, jemuž se připisovalo evropanství a prosperita, nalezl svůj ohlas v úsilí věnovat se výzkumu fenoménu, který byl chápán českými a slovenskými intelektuály jako nejvýznamnější středoevropská danost před druhou světovou válkou: multietnicitě a multikulturalitě. Svou roli hrálo i to, že první republika (1918–1938), republika Tomáše Garrigua Masaryka, o jejímž návratu intelektuálové po tzv. sametové revoluci spekulovali, byla existenčně spjata s mocenskopolitickým uspořádáním Evropy po první světové válce a s udržením tehdejší evropské demokracie. Evropanství se tak prosadilo jako vysoká hodnota již v období mezi dvěma světovými válkami, jakkoliv si asi dnes jen málokdo uvědomí, že šlo o hodnotu nikoliv nadnárodní, ale bytostně národní (Soukupová, 2001, s. 32). I z tohoto důvodu orientovalo české intelektuální myšlení po tzv. sametové revoluci (1989) českou kulturu na evropský Západ a na Západ americký, s nimiž české veřejné mínění spojovalo prosperitu a demokracii. Např. pro *Fakultu humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze* znamenala tato skutečnost převzetí amerického pojetí antropologie, pod jejíž hlavičku se dostaly i v českých zemích vyprofilované tradiční obory typu archeologie, lingvistika... Novinkou pro studenty byla i tzv. fyzická antropologie. Někteří zástupci tradičních oborů je pěstovali nadále tradičně, jiní přišli s užitečnou inovací, jejímž výsledkem byla např. antropologizovaná archeologie. Jiná pracoviště zvolila cestu kontinuity předchozího vývoje, přičemž zahraniční impulsy zpracovávala s nestejnou intenzitou. Za pozitivum tohoto období lze pokládat právě prokazatelný vliv antropologie na ostatní společenské vědy.

Současné však začali mnozí badatelé znovu uvažovat o existenci hierarchie mezi pojmy etnografie, etnologie a antropologie, diskreditovat etnografii jako pouhý popis,¹² diskreditovat (nebo naopak bránit /Vařeka, 2005/) etnologii, vymezovat tzv. sociální a kulturní antropologii proti ostatním společensko-vědním disciplínám, zejména pak proti sociologii¹³. Na pozadí ohraničování antropologie od sociologie se rozvíjely vzájemné kontakty obou disciplín. Někteří badatelé byli mimořádně kritičtí vůči minulosti oboru: vlastní tradice české etnografie byla některými z nich vysvětlena jako pouhá národní sebestřednost. Toto pojetí mělo ovšem jeden základní háček: nezohlednilo (s výjimkou symetrické kritiky sebestředného českoněmeckého národopisu) vývoj disciplíny v ostatních evropských společnostech, a to v závislosti na vývojových fázích jejich národních

12 K tomuto názoru, že etnografie je popis, se přikláněl ve druhé polovině třicátých let 20. století i Jiří Horák, zatímco Karel Chotek, jedna z dalších klíčových osobností českého národopisu meziválečného období (od roku 1912 docent všeobecného národopisu), ztotožňoval etnologii s cizokrajným národopisem (Vařeka, 2005, s. 182). Josef Vařeka, odborník na lidovou architekturu a koordinátor etnokartografické práce v sedmdesátých, osmdesátých a na počátku devadesátých let 20. století, pak pracoval s pojmy etnologie/etnografie (evropská etnologie), jejímž předmětem je jak tradiční vesnice, tak lidé současného města a venkova (Vařeka, 2005, s. 187), evropský národopis (muzea, vlastivěda) a kulturní/sociální antropologie.

13 Tato snaha se táhla jako červená nit i diskusním příspěvkem Zdeňka R. Nešpora a Marka Jakoubka (Nešpor & Jakoubek, 2004), zástupců mladé generace, volně navazujících na příspěvek o podstatě oboru z roku 1964 (Holý & Stuchlík, 1964). Sami autoři pokládali za znaky kulturní/sociální antropologie stacionární terénní výzkum, holistický přístup, interdisciplinaritu a rozlišování přístupu emického a etického (Nešpor & Jakoubek 2004, s. 66–69).

(menšinových) hnutí.¹⁴ V poválečné (případně normalizační) etnografii pak někteří viděli disciplínu, jež se orientovala pouze na službu Komunistické straně Československa (Hubinger, 1998, s. 105; Wolf, 1996, s. 5–6).¹⁵ Řečeno jinak: formování urbánní etnologie (antropologie) se odehrávalo v ovzduší hledání nebo spíše zpochybnění identity české antropologie. Současně krystalizace nového odvětví narážela na názor řady tradicionalistů, podle nichž antropolog, jak upozornila např. Alena Šimůnková, smí zkoumat jen současnost (tedy realizovat terénní výzkum), zatímco minulost rekonstruovaná z archivních dat má zůstat doménou historie (Šimůnková, 1995, s. 99). Česká etnografie přitom vždy kombinovala archivně-historický a terénní výzkum.

Jaký byl však charakter tehdejšího studia města? Výzkum mezietnických vztahů ve městě jako jeho hlavní doména byl uskutečňován v devadesátých letech 20. století v rámci velkých měst,¹⁶ v nichž se soužití realizovalo nejintenzivněji a především s nejvýznamnějšími společensko-politickými důsledky. Předností byla snaha sledovat interetnicitu v kontextu historického a sociálního milieu, jako součást národní historie. Dobové diskuse o vztazích mezi Čechy a Němci kolem příprav německo-českých smluv a deklarací (1992, dále pak 1997, 2001), později i diskuse kolem vzniku *Centra proti vyhánění v Berlíně*, zejména u nejstarší generace stále silný faktor negativní historické zkušenosti s Němci, rozdílná dějinná paměť Čechů a českých (sudetských) Němců, ale i migrace do českých zemí, po poválečném vysídlení autochtonního německého obyvatelstva takřka národnostně homogenního území, z bývalé Jugoslávie, z bývalého Sovětského svazu, z Asie, Severní Ameriky i z někdejší západní Evropy, podtrhly význam studia takových jevů, jako je etnický rozchod, kulturní oddělení se a vymezení vůči druhému, etnická tolerance a intolerance, spolupráce a konflikt, etnické (auto)obrazy, (auto)stereotypy a (auto)předsudky. Paralelně pokračovala i tradice výzkumu česko-jihoslovanských kontaktů. Pod hlavičkou etnických studií pokračovaly výzkumy romské menšiny. Aktuálně se soustředily především na vývoj státních orgánů k minoritě, zejména v období po druhé světové válce.

14 Není třeba dodávat, že šlo o hrubý prohřešek proti historické metodě. Naopak velmi užitečné pro pochopení tradic etnografie byly studie psané historiky. Např. Stanislav Brouček v roce 1995 vysvětlil příčiny, proč až do poloviny 20. století převládala v české společnosti názor, že národopisná práce má budovat a posilovat národní identitu (Brouček, 1995, s. 49).

15 V žádném případě nezpochybňuji, že výběr hlavních problémů tehdejší etnografie byl určen (nebo i nadiktován) tehdejším společensko-politickým zájmem. Nedomnívám se však, že by vládnoucí ideologický rámec studia znemožnil vznik řady kvalitních empirických prací, jakkoliv apriorní ideologizace vědy znamená pro badatele pochopitelně vždycky velký problém.

16 Srov. např. sborníky *Ethnokulturelle Prozesse in Groß-Städten Mitteleuropas* (1992), *Leute in der Großstadt* (1992); případně studii brněnského folkloristy Oldřicha Sirovátky o typech tzv. interetnických situací ve městě (Sirovátka, 1992), studie Zdeňka Uherka (Uherek, 1993). Sirovátka přitom pokládal za nejdůležitější interetnickou situaci mísení, které se projevovalo na bázi společně sdíleného prostoru města, smíšených sňatků i typické jazykové komunikace, společných slavností a společného folkloru. Brněnští pracovníci věnovali pozornost i české menšině ve Vídni (Brouček, 1996, s. 179, 181; obdobný výzkum realizovala i vídeňská badatelka českého původu Vera Mayer (Valášková, 1998, s. 172). Od roku 1992 pak začal v Praze vycházet sborník (později časopis) *Lidé města*. Interetnicitě bylo zčásti věnováno číslo 1 (*Pražané jiní – druzí – cizí*, 1992), dále číslo 5 (*Společnost – postoj – konflikt*, 1994), číslo 6 (*Město a jeho kultura*, 1994). Dále srov. Lindnerová & Valášková, 1992.

Volání po návratu do evropského domu však aktualizovalo i problém národní a národnostní (menšinové) identity,¹⁷ která byla ve sjednocující se Evropě s nivelizujícími tlaky postmodernity vnímána jako křehká a mimořádně ohrožená hodnota. Zcela logická redukce urbánní antropologie na bádání o interetnicitě, později opakovaně ahistoricky kritizovaná,¹⁸ však zřejmě byla, spíše než výrazem vysoké politicko-společenské angažovanosti badatelů, snahou prokázat společenskou důležitost vlastního oboru a obecně i význam společenských věd, v prvých popřevratových letech zpochybných právě pro jejich již zmíněnou domnělou službu bývalému režimu.

Vlastní výzkumy města vycházely jak z archivního materiálu, z dat z dobových periodik, krásné literatury a memoárů, tak z empirických výzkumů. Nápadná však byla – právě s ohledem na jejich stěžejní téma – multietnicitu města – jejich soustředěnost k období mezi dvěma světovými válkami a k období rakousko-uherské monarchie. V závislosti na panujícím společenském ovzduší zdůrazňovali etnografové, nyní se označující jako etnologové nebo antropologové, pozitiva multietnického soužití, projevy mezietnického prolínání (jazykové výměny), urbánní instituce sdílené všemi národnostmi (obřady, slavnosti). Stěžejní tezí výzkumníků byla ovšem údajná schopnost velkoměst mírnit mezietnické napětí. V Brně, moravské metropoli, měly být konflikty tlumeny v důsledku tradičních sousedských vazeb, v Bratislavě, hlavním městě Slovenska, v důsledku vyváženého soužití čtyř národností: Slováků, Maďarů, Němců a Židů.¹⁹ Idylický obraz bratislavského soužití byl zpochybněn již v roce 1993, kdy vyšly studie Petera Salnera a Daniela Luthera, bratislavských etnologů, o popřevratové Bratislavě (Salner, 1993; Luther, 1993). Také pražské mezietnické vztahy se staly synonymem pro pragmatickou etnickou spolupráci. Zvláštností brněnských výzkumů byla větší soustředěnost na význam jazyka ve městě (pojmem se stal brněnský bilingvismus), větší důraz na studium městského folkloru a na prolínání lidové kultury vesnice do kultury městské²⁰. Spolu s novým tématem etnicity ve městech a již tradičním tématem městských slavností a jejich časových proměn se vynořilo i téma utváření městských tradic (Svobodová, 1994, s. 71). Dále začaly být pražskými i brněnskými antropology sledovány i další skupiny ve městě, které byly doposud badateli zcela nebo takřka opomíjeny: děti a studenti²¹ (dosud se psalo jen o dětech z dělnických rodin), nonkonformní mládež, ženy ze středostavovských, ale i nižších společenských vrstev²². Předmětem zájmu byly jejich korporace, jejich společenské vyžití, obecně pak jejich myšlenkový svět i jejich zapojování do služeb národněpolitického (včet-

17 Koncepce zásad vědecké práce Ústavu pro etnografii a folkloristiku z roku 1990 počítala s úkolem *Etnická a kulturní identita českého města jako součást středoevropského prostoru* (Brouček, 1996, s. 178).

18 Např. v roce 2000 na antropologickém symposiu v Nečtinách Zdeňkem Uherkem (Valášková & Weinerová, 2001, s. 79).

19 Nedávno tuto tezi znovu obhájil slovenský urbánní antropolog Daniel Luther (Luther, 2009).

20 Zvláštnosti velkoměstského prostředí Brna dokumentoval i sborník *Národopisné studie o Brně* (1990) a monografie *Město pod Špilberkem* (1993).

21 Připomeňme např. číslo 3 sborníku Lidé města (*Děti, studenti, pedagogové*, 1993), projekt brněnské badatelky Jany Pospíšilové *Kultura dnešních dětí a mládeže se zvláštním zřetelem k folklorním projevům* (od 1996), případně 13. *strážnické sympozium „Společenství dětí a kultura“* v roce 1997, kde zazněl např. referát o trampingu nebo o daru v dětském prostředí.

22 Srov. např. číslo 4 sborníku Lidé města *Žena ve městě* (1994).

ně národopisného) nebo stranickopolitického hnutí. Na rozdíl od vývoje před rokem 1989 byly již zkoumány všechny vrstvy městského obyvatelstva, včetně skupin okrajových, a to bez apriorní ideologizace. Od historicko-etnografických monografií se přešlo k tematickým sborníkům, monografiím. Hlavním tématem se stala dříve marginalizovaná etnicita města. V případě romských výzkumů začal být zohledňován nový status romského etnika (status národnostní menšiny) a jeho emancipační snahy.

Česká urbánní etnologie (antropologie) od poloviny devadesátých let

V polovině devadesátých let česká urbánní etnologie (antropologie) výzkum fungování mezietnických vztahů ve městě, který byl až dosud jejím hlavním problémem, rozšířila o další témata.²³ V ovzduší pokračující individualizace české společnosti se právě město stalo prostorem, v němž se stále intenzivněji hledaly fungující společenské vazby. Jakýmsi přechodem k této nové orientaci se stala kniha Karla Altmana *Křemné Brno* (Brno, 1993), v němž autor představil pohostinství v Brně i na jeho předměstích od poloviny 19. do poloviny 20. století.²⁴ Také tato monografie ovšem zhodnotila i vztahy mezi německým a českým Brnem (Altman, 1993). Řečeno jinak: postsocialistická společnost se vymanila ze vsudypřítomného kolektivu, který ji tísnil krunýřem uniformity, současně však začala prožívat krizi postmoderní (nadmoderní) společnosti. Urbánní antropologie na ni odpověděla obratem k výzkumu „šťastných dob“, přesycených možnostmi dobrovolné komunikace.

Na *Národopisné výstavě 1995* v Praze, která chtěla představit současný názor na tzv. lidové umění (umění vesnice), bylo ovšem město představeno jako prostředí, které vyzářovalo své kultivační, ale i nivelizační vlivy do svého okolí (Langhammerová, 1996, s. 156–157), tedy opět ve vazbách na vesnici.

Vraťme se však k základní linii výzkumu. Dále zaměřila urbánní etnologie (antropologie) svůj badatelský výkon na analýzy prožívání města konkrétními lidmi a socioprofesionálními skupinami. Také etnologie (antropologie) začala totiž zažívat konjunkturu paměti, obrat zájmu od kolektivního k individuálnímu osudu, domněle jedinečnému. Jeden ze sešitů *Francouzského ústavu pro výzkum ve společenských vědách* přinesl úvahu Pierra Nory

23 Problém etnicity, etnických stereotypů, národní a národnostní identity ve městě však pochopitelně ze zorného pole badatelů nezmizel, a to ani ve 21. století. Srov. např. Uherek, 1998, číslo 9 sborníku *Lidé města Mezietské dialogy* (1996), číslo 10 *Česko – jihoslovanský dialog* (1996), číslo 11 *Česká společnost a etnické skupiny* (1996), číslo 12 *Stereotypy a symboly* (1998), případně slovensko-český sborník *Etnicita a mesto* (Eds. Peter Salner & Daniel Luther. Bratislava 2001) a česko-polský sborník *The Central European City as a Space for dialogue? (Examples: Prague and Warsaw)* (Eds. Blanka Soukupová & Andrzej Stawarz & Zuzana Jurková & Hedvika Novotná. Bratislava 2006).

24 Dále srov. např. slovensko-český sborník *Stabilität und Wandel in der Großstadt* (Eds. Beňušková, Zuzana & Salner, Peter. Bratislava 1995). V rámci etnických studií byl v roce 1998 zahájen z podnětu MŠMT projekt výzkumu vztahu třináctiletých a čtrnáctiletých dětí k ostatním etnikům a národnostním menšinám. Anonymní dotazníkové šetření bylo provedeno u 5921 žáků ve 46 městech (Moravcová, 2001, s. 46). K tomu srov. i Moravcová, 1999.

o „*lieux de mémoire*“ (Město, 1996). Pozornost se však, zásluhou iniciativy francouzského antropologa Laurenta Bazac-Billauda, soustředila k prostoru sídlišť s panelovými domy, jež se staly jedním z fenoménů socialistické uniformity, ale i obecně v českých zemích zažitého rovnostářství.²⁵

V souvislostech s mezinárodním interdisciplinárním badatelským programem UNESCO – MOST Slova města (ve střední Evropě od 1997), pracujícího s výsledky lingvistiky, se pak vynořila otázka Co má antropolog na mysli, když mluví o městě?²⁶ Co je to město z pohledu jiných vědních oborů? Jaké budou výsledky komparace jazykových rejstříků (slova chápal projekt jako sociální bytosti) v různých dílech světa (Uherek & Bazac-Billaud, 2000; Uherek, 2003, s. 209)? Laurent Bazac-Billaud pro Slova města připravil příspěvek o polidšťování Jihozápadního Města, panelového sídliště z osmdesátých let, prostřednictvím vlastního slovníku jeho obyvatel, stojícího v kontrastu se slovníkem politicky mocných. Slovo město a slovo korzo se staly také hlavním tématem česko-slovenského mezioborového týmu (srovnávací lingvistika /Renata Blatná/, urbánní antropologie /Alexandra Bitušíková, Jolana Darulová, Daniel Luther, Jakub Grygar/, urbánní historie /Luďa Klusáková/) participujícího na tomto projektu. Urbánní antropologové přitom vycházeli z definice města jako prostoru, který vymezovali oproti vesnici (město vyznačoval větší rozsah aglomerace, vyšší počet obyvatel, jejich úplná sociální skladba, komplexnost sociálních vztahů /Bitušíková, 2003, s. 217)/. Jako antropologové si kladli v prvé řadě otázku formování vlastního obrazu města jeho obyvateli (Bitušíková, 2003), přičemž soustředili svůj výzkum k městu malému a k Bratislavě²⁷. Předmětem badatelského zájmu byl však i městský folklor,²⁸ děti a mládež, menšinové identity²⁹.

Urbánní etnologie (antropologie) na prahu nového století

Na prahu 21. století se pak konečně prosadil celistvý pohled na město. Do centra pozornosti urbánních antropologů se dostala symbolika spojená s městem, konstrukce jejího významu, strukturovaná paměť obyvatel ve městech a její role při vytváření městských identit,³⁰ sakrálních a profánních míst ve městě (Soukupová, 2005), problematika mýtů ve městech a o městech. Tyto mýty byly pak interpretovány zpravidla jako ideologicko-

25 Např. na podzim 1994 proběhl ve Francouzském středisku pro výzkum ve společenských vědách se sídlem v Praze kulatý stůl na téma *Praha a její nové čtvrtě* (Uherek, 1994, s. 245). Dále srov. Valášková, 1998, s. 172.

26 V české etnologii (antropologii) definoval město např. Oldřich Sirovátka. Hlavním znakem města je podle něj široká a komplikovaná sociální skladba (Sirovátka, 1993, s. 89). Bratislavský badatel Peter Salner odmítl pak statické chápání pojmu velkoměsto (Svobodová, 1994, s. 1).

27 Zde zaniklo korzo až na počátku normalizace (Luther, 2003, s. 257).

28 Číslo 8 sborníku *Lidé města Město a jeho folklór* (1996).

29 Srov. třetí číslo časopisu *Lidé města* (2000) z konference *Menšiny ve městě*.

30 Srov. druhé číslo časopisu *Urban people The City. Identity – Memory – Minorities* (2008), monografii *Město – identita – paměť* (eds. Blanka Soukupová & Hedvika Novotná & Zuzana Jurková & Andrzej Stawarz, 2007), monografii *Neklidná krajina vzpomínání* (ed. Blanka Soukupová, 2010).

-politické konstrukty.³¹ Etnologové (antropologové) se přitom inspirojí pracemi britského funkcionalisty polského původu Bronislawa Malinowského, francouzského filologa Rolanda Barthesa a francouzského religionisty rumunského původu Mircea Eliadeho. Pozornost byla věnována, pod bezprostředním vlivem polské urbánní antropologie, i místům setkávání: promenádě (Soukupová, 2009), kavárnám (Soukupová & Novotná 2006), plovárnám a parkům (Soukupová, 2010), případně funkcím řek ve městech (Soukupová, 2007). V těchto výzkumech se objevila inspirace dílem francouzského etnologa Marca Augého (místa a ne-místa ve městě). Současně se rozbíhá i výzkum města žijícího ve vzpomínkách (např. dlouhodobý výzkum paměti vysídlených brněnských Němců od brněnské badatelky Jany Noskové /nejnověji Nosková, 2010/). S jistým zpožděním oproti slovenské antropologii (*Premeny Bratislavy 1939–1993* od Petera Salnera) začal výzkum města v období tzv. totality, respektive výzkum kontinuit a diskontinuit ve městě. Badatelé museli přitom konstatovat „obdivuhodnou“ schopnost lidí měst přizpůsobovat se vládnoucímu režimu. Váhavě se rozbíhá i výzkum změn ve městě po roce 1989 (demografické poměry, etnická skladba, ale i vlastnictví bytů).³² Etnologové (antropologové) vstupují do kontaktů se sociology města, s geografy, s architekty, kteří se věnují kvalitě městského prostředí (včetně veřejného prostranství) a bydlení, a to z pohledu jednotlivých skupin obyvatelstva (senioři, sousedé), časoprostorovým rytmům města, kriminalitě, bezdomovectví a prostituci ve městě. A konečně: pozornost začala být věnována i tzv. městské folklorní (lidové) písni (Traxler, 2001)³³ a provozování hudby ve veřejném prostoru města (kolektiv Zuzany Jurkové). Paralelně však dochází také k postupnému etablování etnomuzikologie jako nezávislé disciplíny; výzkum hudby ve vztahu k etnicitě je však z velké části vázán právě na městské prostředí. S postupující individualizací společnosti trvá i zájem badatelů o nejrůznější subkultury (např. o brněnský štatl v šedesátých až osmdesátých letech minulého století /Nosková, 2009/). Zcela nově se prosazuje (zejména ve výzkumech městské krajiny) i postmoderní pojetí antropologie, kdy badatel procházející městem popisuje své subjektivní dojmy ze zažívání městského prostoru (mladí antropologové Petr Gibas, Karolína Pauknerová).

Urbánní studia týkající se romské menšiny se nově soustředila především na výzkum vzdělání jako hodnoty pro Romy (antropologicko-pedagogický projekt *Vzdělání a jeho hodnoty z hlediska Romů. Pohled na vzdělání z hlediska romských matek /2005–2007, východní Čechy/*) a na konstrukci etnické identity ve městech s vysokou koncentrací Romů³⁴.

31 Srov. druhé číslo časopisu *Urban people Myths and „reality“ of Central-European Cities* (2009), monografii *Evropské město. Identita, symbol, mýtus* (Eds. Blanka Soukupová & Hedvika Novotná & Zuzana Jurková & Andrzej Stawarz, 2010).

32 V roce 2007 nastolila toto téma na příkladu Brna Jana Pospíšilová a lipská socioložka Annett Steinführerová na konferenci *Město: (ne)proměnlivá samozřejmost*. Neméně zajímavé je i téma revitalizace města, které představila na příkladu Milovic, bývalého vojenského prostoru, Lenka Šolcová. Publikace vydaná z konference navázala na publikaci *Město (Sociální studia, 2006, 2)*.

33 Již na I. folkloristickém semináři v Praze zazněl požadavek výzkumu žánru folkové hudby. I. Folkloristický seminář v Praze. (1992). *Český lid*, 79, 1, s. 76.

34 Zkoumáno bylo sídliště Kadaň – Pruněřov, Rumburk, Varnsdorf, Rokycany, Ostrava, Praha. Srov. Bittnerová, Moravcová, 2005. Tamtéž i výzkum dalších národnostních menšin v Praze (bulharští vysokoškoláci, čínská komunita, makedonští podnikatelé, vietnamští vysokoškoláci) a v Jihlavě (vietnamská komunita).

Závěr

Pro českou urbánní etnologii (antropologii) vyšlou z etnografie dělnictva (Uherek, 1993) byl typický zájem o česká města, především velkoměsta, ale i úzká spolupráce se slovenskou a v posledním desetiletí i s polskou urbánní antropologií. Z dalších zahraničních vlivů dominovaly od poloviny 90. let 20. století impulsy francouzské. Ve chvíli etablování české urbánní etnologie (antropologie), převládala etnologie (antropologie) ve městě (Ulf Hannerz): výzkum mezietnických vztahů v tomto komplexním prostředí. Nadějně se začal rozbíhat i výzkum studentů, mládeže, dětí a žen ve městě. Od poloviny devadesátých let se okruh jejích problémů rozšířil na výzkum komunikačních míst jako sociálně-integračních faktorů v moderním městě. Na prahu 21. století byl pro českou urbánní etnologii (antropologii) již typický holistický přístup a začínající snaha o komparaci českých a ostatních středoevropských měst. Tomu odpovídala i nová témata: symboly a mýty spojené s městem, paměť města. Ve všech etapách polistopadového výzkumu byl přitom jako stejně relevantní využíván jak výzkum archivně-historický, tak i terénní, respektive klasický etnografický výzkum (opakovaný pobyt v lokalitě, bydlení u místních obyvatel). Využívány byly a jsou přitom metody polostrukturovaných rozhovorů, nestrukturovaných interview, vedení terénních deníků apod.

SEZNAM ODBORNÉ LITERATURY

- ALTMAN, Karel. (1993). *Krčemné Brno. O hostincích, kavárnách a hotelech, ale také o hospodách, výčepech a putykách v moravské metropoli*. Brno: Doplněk.
- ALTMAN, Karel. (2006). Urbánněetnologická bádání na brněnském pracovišti Etnologického ústavu AV ČR od 70. let 20. století. In Jana POSPÍŠILOVÁ & Jana NOSKOVÁ. (Eds.). *Od lidové písně k evropské etnologii*. Brno: Etnologický ústav AV ČR, s. 177–180.
- (1996). Antologie francouzských společenských věd: Město. *Cahiers du CEFRES*, 10, březen.
- BARÁK, Josef & PŘERHOF, Heř. & VILÍMEK, Josef R. (Eds.). (1861). *Hlahol. Společenský zpěvník český*. Praha: Tisk a sklad Kat. Jeřábkové.
- BITTNEROVÁ, Dana & MORAVCOVÁ, Mirjam a kol. (2005). *Kdo jsem a kam patřím?* Praha: SOFIS.
- BITUŠÍKOVÁ, Alexandra. (2003). Čo je mesto? Mesto v predstavách jeho obyvateľov. *Český lid*, 90, 3, s. 217–224.
- BITUŠÍKOVÁ, Alexandra. (2003). *Urbánna antropológia. Východiská a perspektivy*. Banská Bystrica: Univerzita Mateje Bela v Banskej Bystrici.
- BROMLEJ, Julian Vladimirovič. (1984). *Sovremennyye problemy etnografiji*. Moskva: Nauka.
- BROUČEK, Stanislav. (1995). Ideály českého národopisného hnutí a jejich proměny v čase (1891–1994). *Český lid*, 82, 1.
- BROUČEK, Stanislav. (1977). K některým podmínkám rozvoje českého národopisu v osmdesátých a na počátku devadesátých let 19. století. *Český lid*, 64, 3, s. 195–204.
- BROUČEK, Stanislav. (1996). Ústav pro etnografii a folkloristiku Akademie věd České republiky (Základní otázky transformace pražského a brněnského pracoviště v letech 1990–1995). *Český lid*, 83, 3, s. 177–182.
- de la PRADELLE, Michele. (1996). Několik poznámek k urbánní antropologii. *Český lid*, 83, 3, s. 189–196.
- FOJTÍK, Karel. (1963). Dům na předměstí. Etnografická studie o životě obyvatel činžovního domu v Brně. In *Brno v minulosti a dnes*, V. Brno.
- FOJTÍK, Karel. (1974). Etnografické aspekty formování brněnských předměstí – Husovice. *Český lid*, 61, 1, s. 17–31.
- FOJTÍK, Karel. (1966). Některé aspekty vývoje kultury v průmyslovém městě. *Zprávy Oblastního muzea jihovýchodní Moravy v Gottwaldově*, s. 130–135.
- FOJTÍK, Karel. (1953). Příspěvek k poznání způsobu života dělnické třídy v Brně v druhé polovině XVIII. a první polovině XIX. století. *Český lid*, 40, 1, s. 58–65; 4, s. 224–226.
- FOJTÍK, Karel. (1959). Tři typy dělnických obydlí v Brně (Od nejstarší kolonie k nouzovým sídlištím). *Brno v minulosti a dnes*, 1, s. 23–40.
- FOJTÍK, Karel. (1977). Úloha tradice při formování brněnských předměstí. *Etnografie dělnictva VIII*. Praha: Československá akademie věd, Ústav pro etnografii a folkloristiku, s. 187–197.
- FOJTÍK, Karel & SIROVÁTKA, Oldřich. (1961). *Rosicko–Oslavansko. Život a kultura lidu v kamenouhelném revíru*. Praha.

- FROLEC, Václav. (Ed.). (1990). *Město: prostor, lidé, slavnosti*. Uherské Hradiště: Slováké muzeum v Uherském Hradišti.
- FROLEC, Václav. (1987). *Venkovské město 2*. Uherské Hradiště: Slováké muzeum v Uherském Hradišti; Ústav lidového umění ve Strážnici.
- FROLEC, Václav & ŠEPLÁKOVÁ, Věra. (Eds.). (1986). *Venkovské město 1*. Uherské Hradiště: Slováké muzeum v Uherském Hradišti; Ústav lidového umění ve Strážnici.
- GELLNER, Arnošt (Ernest). (1994). Antropologie a Evropa. *Český lid*, 81, 2, s. 89–94.
- HAIŠMAN, Tomáš. (1987). Počet cikánského obyvatelstva v hlavním městě Praze ve výsledcích tzv. zvláštního šetření o cikánských rodinách. *Český lid*, 74, 1987, 4, s. 209–220.
- HAIŠMAN, Tomáš & WEINEROVÁ, Renata. (1989). Některé charakteristiky cikánského obyvatelstva v hlavním městě Praze. *Český lid*, 76, 1, s. 11–23.
- HOLUBOVÁ, Markéta & PETRÁŇOVÁ, Lydia & WOITSCH, Jiří. (Eds.). 2002. *Česká etnologie 2000*. Praha: Etnologický ústav AV ČR.
- HOLÝ, Ladislav & STUHLÍK, Milan. (1964). Co je a co není etnografie. *Český lid*, 51, 2, s. 93–99.
- HUBINGER, Václav. (1998). Antropologie a modernost. *Český lid*, 85, 2, s. 97–113.
- JANČÁŘ, Josef. (1970). *Hluk, nejmenší město Slovácka*. Hluk.
- JANČÁŘ, Josef & SOUČEK, J. (1982). Národopisný výzkum města. *Národopisné aktuality*, 19, s. 1–8.
- KANDERT, Josef. (2002). Poznámky k dějinám národopisu/etnografie v českých zemích: soupeření „etnografie“ s „etnologií“. In *Česká etnologie 2000*, s. 157–173.
- KLUSÁKOVÁ, Luďa. (2010). Urban History in the Context of Czech Historiography and Social Sciences. *Città & Storia*, V, 1, s. 55–70.
- KOVÁŘ, Emanuel. (1897). Národopis a úkoly Národopisné Společnosti Československé. V cyklu přednášek „Národopisné Společnosti Československé“ přednesl Dr. Em. Kovář. *Národopisný sborník československý*, sv. 1.
- LANGHAMMEROVÁ, Jiřina. (1996). Zamyšlení nad Národopisnou výstavou 1895. *Český lid*, 2, s. 155–157.
- LEVINSON, David & EMBER, Melvin. *Encyclopedia of Cultural Anthropology*. Volume 4. Henry Holt and Company.
- LINDNEROVÁ, Vladimíra & VALÁŠKOVÁ, Naďa. (1992). Česko-japonská spolupráce při etnografickém výzkumu reemigrace Čechů z Ukrajiny a Romů v ČSFR. *Český lid*, 79, 4, s. 340–342.
- LUTHER, Daniel. (2003). Fenomén korzo. Pokus o revitalizáciu korza v Bratislave. *Český lid*, 90, 3, s. 257–266.
- LUTHER, Daniel. (1993). Spoločenské konflikty v poprevratovej Bratislave (1919–1924). *Slovenský národopis*, 41, 1, s. 16–29.
- LUTHER, Daniel. (2009). *Z Prešporoka do Bratislavy*. Bratislava: Albert Marenčin Vydavateľstvo PT.
- MELICHERČÍK, Andrej. (1995). *Teória národopisu*. Liptovský Sv. Mikuláš: TRANOSCIUS.
- MORAVCOVÁ, Mirjam. (2001). Proměňující se volba – Rom, Čech, či obojí? Etnická sebereflexe romských dětí? *Český lid*, 88, 1, s. 43–61.
- MORAVCOVÁ, Mirjam. (2012). In memoriam PhDr. Olgy Skalníkové, CSc. (11. 5. 1922 – 1. 3. 2012). *Lidé města/Urban people*, 14, 1, s. 161–165.

- MORAVCOVÁ, Mirjam. (1999). Výzkum etnické intolerance mezi žáky základních škol. *Lidé města*, 1, s. 143–149.
- MORAVCOVÁ, Mirjam. (1974). Základní východiska etnografického studia pražského dělnictva. Koncepce úkolu. *Český lid*, 61, 1974, 3, s. 129–138.
- MUSIL, Jiří. (1967). *Sociologie soudobého města*. Praha: Svoboda.
- NAHODIL, Otakar. (1950). *Sovětský národopis a jeho pokroková úloha*. Praha: Svoboda.
- NEŠPOR, Zdeněk R. & JAKOUBEK, Marek. (2004). Co je a co není kulturní/sociální antropologie? *Český lid*, 91, 1, s. 53–79.
- NOSKOVÁ, Jana. (2009). Brněnský štatl. Mezi mýtem, subkulturou, zdrojem identity a „obchodní značkou“. *Český lid*, 96, 4, s. 359–377 a d.
- NOSKOVÁ, Jana. (2010). Obraz(y) Brna a života jeho obyvatel v Brüner Heimatbote 1948–1950. *Sociální studia*, 3, s. 15–33.
- POSPÍŠILOVÁ, Jana. (2002). Některé aspekty a výsledky badatelského úsilí na brněnském pracovišti etnologického ústavu AV ČR. In *Česká etnologie 2000*, s. 13–26.
- POSPÍŠILOVÁ, Jana & ALTMAN, Karel. (Eds.). (1992). *Leute in der Großstadt*. Brno: Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV v Brně.
- ROBEK, Antonín & MORAVCOVÁ, Mirjam & ŠŤASTNÁ, Jarmila. (Eds.). (1981). *Stará dělnická Praha, Život a kultura pražských dělníků 1848–1939*. Praha: Academia.
- SALNER, Peter. (1993). Tolerancia a intolerance vo veľkých mestách svednej Európy (Model Bratislava). *Slovenský národopis*, 41, 1, s. 3–15.
- SCHEUFLEER, Vladimír. (1971). Nusle. Od středověké vesnice k velkoměstskému sídlišti. *Český lid*, 58, s. 218–236.
- SIROVÁTKA, Oldřich. (1993). Interetnické bádání ve městě (na příkladu Brna). *Český lid*, 80, 2, s. 89–93.
- SIROVÁTKA, Oldřich a kol. (1993). *Město pod Špilberkem. O lidové kultuře, tradicích a životě lidí v Brně a okolí*. Brno: Doplněk.
- SKALNÍKOVÁ, Olga. (1998). 13. Strážnické sympozium „Společensví dětí a kultura“. *Český lid*, 85, 3, s. 264–265.
- SKALNÍKOVÁ, Olga & FOJTÍK, Karel. (1971). *K teorii etnografie současnosti*. Rozpravy ČSAV, seš. 6. Praha: ACADEMIA.
- SOUKUP, Václav. (1994). *Dějiny antropologie*. Praha: Karolinum.
- SOUKUPOVÁ, Blanka. (2010). Anthropology of the City: A Social Viewpoint, Main Tendencies, Perspectives and National Traditions of Research. An Example of Czech Urban Anthropology. *Urban people*, 12, 2, s. 249–271.
- SOUKUPOVÁ, Blanka. (2001). *Český sebevědomý sen a evropská realita*. Praha: SOFIS, Sdružení pro humanitní výchovu a vzdělávání.
- SOUKUPOVÁ, Blanka. (2005). Czech National Identity and Prague. Sacral and Profane Places in the Metropolis. *Journal of Urban Ethnology*, 7, s. 25–43.
- SOUKUPOVÁ, Blanka. (2010). Praga i prazanie latem u progno nowoczesności (od lat dziewięćdziesiątych XIX wieku do połowy XX wieku). Przyczynek do antropologii miasta. In GODULA-WĘCŁAWOWICZ, Róża. (2010). *Lato w mieście. Różne oblicza kultury*. Warszawa; Kraków: Instytut archeologii i etnologii Polskiej akademii nauk, s. 29–49.

- SOUKUPOVÁ, Blanka. (2010). Václavské náměstí – proměny pražského korza v moderní době. In VACKOVÁ, Barbora & FERENČUHOVÁ, Slavomíra & GALČANOVÁ, Lucie. (2010). *Československé město včera a dnes: Každodennost, reprezentace, výzkum*. Červený Kostelec; Brno: Pavel Mervart; Masarykova univerzita.
- SOUKUPOVÁ, Blanka & NOVOTNÁ, Hedvika. (2006). Kavárna, kavárnici a kavárenští hosté. Několik poznámek k fenoménu pražských kaváren. *Journal of Urban Ethnology*, 8, s. 73–90.
- SUK, Vojtěch. (1929). *Antropologie a národopis*. Praha: Národopisná společnost československá.
- SVOBODOVÁ, Jiřina. (1994). Velkoměsto – prostor společenských a kulturních inovací. *Český lid*, 81, 1, s. 70–71.
- ŠIMŮNKOVÁ, Alena. (1995). Ke vztahu historiografie a antropologie: perspektivy aplikování antropologických přístupů na historický výzkum. *Český lid*, 82, 2, s. 99–109 ad.
- TRAXLER, Jiří. K problémům městské folklorní písně. *Český lid*, 88, 2, s. 165–172 ad.
- TYLLNER, Lubomír. (2001). Výzkumný záměr – osa výzkumné činnosti Etnologického ústavu AV ČR. *Český lid*, 88, 1, s. 3–10.
- TYLOR, Eduard B. (1897). *Úvod do studia člověka a civilizace. (Anthropologie.)* Praha: Jan Laichter.
- UHEREK, Zdeněk. (Ed.). (1998). Ethnic Studies and the Urbanized Space in Social Anthropological Reflections. *Prague Occasional Papers in Ethnology*, 5.
- UHEREK, Zdeněk. (2002). Historie etnologie nejen podle T. S. Kuhna: minulost, současnost a oddělení etnických studií. In Markéta HOLUBOVÁ & Lydia PETRÁŇOVÁ & Jiří WOITSCH. (Eds.). *Česká etnologie 2000*. Praha: Etnologický ústav Akademie věd České republiky, s. 129–156.
- UHEREK, Zdeněk. (1994). Kulatý stůl Problematika města: Praha a její nové čtvrtě. *Český lid*, 2, s. 245.
- UHEREK, Zdeněk. (2003). Slova města: město, korzo. *Český lid*, 90, 3, s. 209–210.
- UHEREK, Zdeněk. (Ed.). (1993). Urban Anthropology and the Supranational and Regional Networks of the Town. *Prague Occasional Papers in Ethnology*, 2.
- UHEREK, Zdeněk & BAZAC-BILLAUD, Laurent. (Eds.). (2000). Slova města. *Cahiers du CEFRES*, 18.
- VALÁŠKOVÁ, Naďa. (1998). Sympozium „Etnická a urbánní studia 1996“. *Český lid*, 85, 2, s. 172–173.
- VALÁŠKOVÁ, Naďa & WEINEROVÁ, Renata. (2001). Antropologické symposium v Nečtinách. *Český lid*, 88, 1, s. 78–82.
- VAŘEKA, Josef. (2005). Národopis/etnografie/etnologie a antropologie. *Český lid*, 92, 2, s. 181–189.
- WOLF, Josef. (1996). Česká cesta od národopisu k etnologii. *Národopisný věstník*, XIII (55), s. 5–16.
- ZÍBRT, Čeněk. (1925). Pětadvacet ročníků „Českého lidu“. *Národopisný věstník československý*, XVIII, 1, s. 39–42.

URBÁNNÁ ETNOLÓGIA NA SLOVENSKU (SUBJEKTÍVNY POHĽAD NA VÝSKUM MESTA NA SLOVENSKU)

PETER SALNER,
Ústav etnológie SAV v Bratislave

Hodnotiace práce sa väčšinou pokúšajú o podrobnú analýzu zvolenej problematiky, takže často pripomínajú telefónny zoznam. Ako vyplýva už z názvu, chcem využiť ponúknutú príležitosť a podať subjektívny pohľad na krátke dejiny urbánnej etnológie na Slovensku, a to z dvoch dôvodov. Jednak medzi špecifiká urbánnej etnológie na Slovensku patrí práve osobný prístup k problematike aj prostrediu, jednak v poslednom období vyšlo niekoľko štúdií, ktoré pertraktujú vývoj a výsledky urbánnej etnológie (Bitušíková, 2003, 2010; Luther, 2001, Popelková, 1996, 1999, 2010; Popelková & Salner, 2002).

Počiatky výskumu mesta (1979–1989)

Podľa Kataríny Popelkovej „za štart programového štúdia mesta považujeme moment, keď sa v našej vednej disciplíne (konkrétne vo vtedajšom Národopisnom ústave, dnešnom Ústave etnológie SAV) v roku 1979 obhájila prvá dizertácia s urbánnou problematikou (P. Salner, výskum súčasnej mestskej rodiny)“ (Popelková & Salner, 2002, s. 446).

Vyzerá to jednoducho, realita však bola zložitejšia. Mal som šťastie, že v rámci „súčasnosti“ Petr Skalník prednášal aj o výskume mesta. Lákala ma síce etnopsychológia, z pragmatických dôvodov som ale uprednostnil Bratislavu, v ktorej som sa narodil a dodnes žijem. Mal som totiž vážne kadrové nedostatky a tým aj (hovoríme o polovici sedemdesiatych rokov) minimálnu nádej nájsť vhodné miesto v odbore. Dúfal som, že aktuálna, sovietskymi odborníkmi akceptovaná, ale na Slovensku dovtedy neskúmaná problematika dokáže prekonať tieto handicap. Vedenie katedry akceptovalo tému súčasnej mestskej svadby a Petr Skalník pred odchodom do emigrácie ešte stihol splniť povinnosti školiteľa. Pomohol mi nielen pri písaní, ale aj priamo na obhajobách.

Po úspešnom ukončení štúdia som sa prihlásil na internú ašpirantúru a, napriek skepticizmu okolia, ma prijali a prvého marca 1975 (v deň mojich narodenín) som nastúpil do *Národopisného ústavu SAV* na téma: *Etnografické aspekty výskumu súčasnej mestskej rodiny (na príklade materiálu z Bratislavy I)*.

Spočiatku som zápasil s neznámou metodikou výskumu mesta, ale aj s nedôverou časti starších kolegov a kolegyň. Mesto vnímali ako cudzie tradíciám Slovenska aj etnografie. Nepáčilo sa im zameranie na súčasnosť, ani úsilie aplikovať kvantitatívne formy výskumu. Iné výhrady smerovali proti „ideologicky nevhodným“ zisteniam, ktoré odporovali oficiálnym názorom. Pri verejnej prezentácii práce som napríklad uviedol, že v bratislav-

skom Starom Meste rozšírené rodiny tvoria viac než 40 % vzorky a pripísal som to, okrem iného, bytovej kríze. Jeden z prítomných odborníkov ma skritizoval a neskôr pošepol, aby som bol opatrnejší, lebo podobné vyjadrenia môžu uškodiť nielen mne, ale celému odboru. Ideologické výhrady zazneli aj pri obhajobách z úst jedného člena komisie.

Na tomto mieste chcem poďakovať vtedajšiemu vedeniu *Národopisného ústavu SAV*. Napriek spomenutým komplikáciám som mohol zostať v ústave a pokračovať vo výskumoch. Stále menej ma však zaujímala ideologicky kontrolovaná, a preto riziková socialistická súčasnosť a hľadal som iné témy. Začiatkom osemdesiatych rokov sa predtým mnou otvoril „prekrásny nový svet“ v podobe medzivojnovnej Bratislavy. Po rozpade monarchie a vzniku Československa časť pôvodných obyvateľov odišla a miesto nich prichádzali ľudia z Čiech i slovenského vidieka. Sprievodným javom bolo napätie medzi (najmä nemeckými a maďarskými) „praobyvateľmi“ a „československou spoločnosťou“, ktorú tvorili hlavne prisťahovalci. Formoval sa nový systém hodnôt, menila sa štruktúra obyvateľstva aj spoločenské vzťahy. Prostredie pre etnológa ako stvorené. Bavilo ma to tým viac, že som prestal byť osamelým bežcom. Prostredie Bratislavy pritiahlo viacerých kolegov z ústavu (Lubica Falfanová, Viera Feglová, Daniel Luther, Rastislava Stoličná, krátkodobo aj Zuzana Beňušková a Dušan Ratica), ale aj pedagógov z *Katedry etnografie a folkloristiky* (Magdaléna Paríková, Zuzana Škovierová). Prvým vážnym výstupom bolo monotematické číslo *Slovenského národopisu* 1/1985 a medzinárodná konferencia *Život a bývanie veľkomestskej rodiny v projev polovici 20. storočia*, publikovaná v dvojčísle SN 1987/2–3).

K blížiacemu sa 700. výročiu udelenia mestských výsad Bratislave *Vydavateľstvo SAV Veda* plánovalo knižne vydať vybrané štúdie zo spomenutých dvoch čísel časopisu *Slovenský národopis*. Bolo nám ľúto nevyužiť príležitosť a ponúkli sme kolektívnu monografiu o spoločenskom živote medzivojnovnej Bratislavy. Po niekoľkých mesiacoch intenzívnej práce vznikla publikácia *Taká bola Bratislava*. Kolektív piatich bratislavských rodákov (etnológovia Viera Feglová, Daniel Luther, Peter Salner, archivárky Elena Mannová a Viera Obuchová) pripravil súbor štúdií o meste a jeho obyvateľoch. Autori využili archívne pramene, dobovú tlač, memoárovú literatúru, no najmä tradičné etnografické techniky (rozhovory, metóda oral history). Kniha, bohato ilustrovaná dobovými fotografiami, vyšla v neuveriteľnom počte 30 000 exemplárov a postupne sa rozpredal celý náklad.

Do monografie som napísal niekoľko kapitol a definitívne som podľahol čaru vtedajších kaviarní a viech. Trochu ma to prekvapilo. Viechy zanikli ešte pred mojím narodením a prvé kontakty s kaviarňami neboli pozitívne. Ako malé dieťa som každú nedeľu musel sprevádzať rodičov do kaviarne Carlton, kde sa stretávali so známymi. Dospeli sa výborne bavili, ja som sa obyčajne nudil, lebo som nerozumel vtípom ani diskutovaným témam. Kaviarenské prostredie ma neoslovilo ani na strednej či vysokej škole. Odstup som stratil až po prvých kontaktoch s pamätníkmi, ktorí nadšene opisovali pomery v medzivojnovnej Bratislave. Pochopil som, že zažili inú kaviarensku atmosféru (a inú Bratislavu), než akú sme poznali my. Dodatočne som pochopil hlboký vzťah mojich rodičov k tomuto prostrediu.

Pri výskumoch som využíval archívy, odbornú literatúru i memoáre, predovšetkým som ale vyhľadával kontakty s pamätníkmi. Mal som šťastie, že sa mi podarilo získať si dôveru človeka, ktorý v tretej generácii prevádzkoval známou kaviareň Štefánka neďaleko centra mesta. Nebolo to jednoduché, pretože mal zlé skúsenosti. Ako Maďar krátko po oslobodení len náhodou unikol vyhnaniu zo Slovenska, v päťdesiatych rokoch ho poslali

do „výroby“. Pracoval v tehelni v dedinke ďaleko od Bratislavy. Po niekoľkých rokoch si vybavil návrat do rodného mesta, kde sa uchytil ako opravár výťahov. Jeho manželka nechcela, aby hovoril o svojich zážitkoch v obave, že „zas budú nepríjemnosti“.

Tento muž rozprával najmä o „peknej Bratislave“, priblížil mi však aj odvrátenú tvár mesta. Osudy Nemcov a Maďarov po oslobodení v mnohom pripomínali to, čo niekoľko rokov predtým zažívali Židia. Spomienky na správanie spoluobčanov mi zobrali ilúzie o „vrodenej“ bratislavskej tolerancii a inšpirovali neskoršiu výskumnú orientáciu. Zaujímalo ma, ako sa niekdajšia priateľská atmosféra doslova zo dňa na deň premenila na nenávisť a násilie...

S kaviarňami sa spájali najmä príjemné spomienky, nastavili ale zrkadlo aj zhoršeniu spoločenskej atmosféry po zmenách režimu. V pomeroch vojnového slovenského štátu naďalej fungovali zabehané podniky a dokonca sa otvárali nové. Menila sa len (židovská) časť majiteľov a hostí. Už krátko po vyhlásení nového štátu sa objavili pokusy vyhnaf židovských obyvateľov z verejných priestranstiev a podnikov. Veľavravný je názov článku „Židia z korza von!“ Okrem iného uvádza: „Áno, židia z bratislavského korza von, ale von i z Horského parku, Slávičieho údolia, z kaviarní, reštaurácií, kín, divadla, ulice a všetkých verejných miestností. Určiteľ tejto pláže miesto obohnané plotom z drôtu, aby mohla byť kontrolovaná i v súkromnom živote...“ (Hubenák, 1994, s. 45). O rok neskôr, 23. mája 1940 uverejnil denník *Slovák* informáciu, že 31 menovite označených kaviarní úrady rozdelili do troch skupín. Do väčšiny z nich židia mali zakázaný vstup. Druhú skupinu tvorili tzv. miešané podniky a len tri kaviarne boli označené ako „židovské“ (Hubenák, 1994, s. 90).

Po oslobodení sa kaviarenská spoločnosť ešte krátky čas stretávala, spomienky pamätníkov ale dokazujú, že „už to nebolo ono“: „Po druhej svetovej vojne som kaviarne nenavštevoval, lebo stratili svoj pôvodný charakter a atmosféru. Navštevovali ich osoby často v zafúľaných šatách a väčšinou za alkoholom a nie za kultúrnym posedením. Aj keď sa časom stala náprava, už to nemalo svoje čaro, prestala pravidelnosť v návšteve kaviarne, viac len sporadické stretnutia s priateľmi z dôvodov vybavenia nejakej osobnej záležitosti“ (muž, 1917).

Oveľa neskôr som pochopil, že kaviarne predstavovali viac než len príjemné využitie voľného času. Jednotlivé podniky slúžili aj ako študovne, pracovne, spolkové priestory, hlavne ale ponúkali stretávací priestor pre skupiny ľudí s podobnými záujmami. V praxi tak rozdeľovali obyvateľov mesta. Existovali kaviarne „československé“ či „prešporské“, bohémske, ľudové, podniky, kde sa schádzali príslušníci určitých profesií. Diferencovali obyvateľov Bratislavy, a práve tým sa zásadne líšili od inej bratislavskej špeciality, ktorú predstavovali viechy. To boli vinohradnícke domy, kde majitelia mali právo dva týždne predávať víno zo svojej úrody. Lákali kvalitným cenovo dostupným vínom a nenapodobiteľnou atmosférou, takže ich vyhľadávali všetky zložky obyvateľstva. Jednoduchý interiér, ktorý tvorili dlhé lavice a stoly, nútil hostí sadnúť si tam, kde bolo práve voľné miesto. Takto viechy aspoň dočasne stierali etnické a sociálne rozdiely medzi Bratislavčanmi, čo potvrdzujú spomienky pamätníkov: „Ak prechádzate pod viechou izbami, uvidíte ešte iné obrázky. Jeden stôl maďarský, iný nemecký a iný český alebo slovenský – a všetky spievajú tak aj tak, lebo tu je všetko jedno, lebo podľa výroku tak aj tak sa môže. Čech tu rozpráva s Nemcom, Slováč s Maďarom alebo Čech s Maďarom a Slováč s Nemcom a nikde zášti, nikde hnevu“ (Příbík, 1932, s. 24–25). „Tie viechy by som charakterizoval ako veľmi demokratické miesta a stretnutia ľudí všetkých tried, vekových kategórií a sociálnych úrovní. Sedel tam robotník vedľa úradníka, úradník vedľa obchodníka, bankový úradník vedľa zametača a mali si čo povedať.“

Nemali medzi sebou rozpory a vládlo medzi nimi ovzdušie priateľstva a dobrej pohody, k čomu prispievalo, pravda, dobré bratislavské vínko. A, žiaľ, táto atmosféra sa už nikdy nemôže vrátiť“ (muž, 1913).

Výskum mesta: roky po novembri 1989

Po novembri 1989 z akejsi zotrvačnosti pretrvával záujem o Bratislavu v medzivojnovom období, otvárali sa však aj iné témy. Dôležitú úlohu v procese hľadania nových tém mala spolupráca so švajčiarskymi odborníkmi (M. Stanek, F. Weiss) a pracovníkmi viedenskej akadémie a múzea. Aj vďaka nim sa postupne menil prístup k problematike. Výsledkom bolo niekoľko medzinárodných konferencií a zborníkov, najmä ale fakt, že záujem sa zo spoločenského života presúval na zmeny etnickej štruktúry a hodnotových orientácií obyvateľstva.

V rokoch 1939–1948 z mesta postupne odišli, boli deportovaní alebo vyhnaní Česi, Židia, Maďari a Nemci, takže krátko po oslobodení viac než 90 % obyvateľov deklarovalo slovenskú národnosť. Konfrontácia štatistických údajov s inými prameňmi ukázala, že zmeny v zložení obyvateľstva nevyplývali len z migračných pohybov, ale dôležitú úlohu tu zohrala aj tzv. „migrácia na mieste“. Mnoho ľudí síce ostalo v Bratislave, ale miesto svojej, z hľadiska vládnuceho režimu nepohodlnej národnosti, oficiálne deklarovalo inú, obyčajne slovenskú. Týmto spôsobom menilo nielen štatistiky, lež aj seba. Prijalo „život s maskou“ a svoje konanie (najskôr len na verejnosti, neskôr často aj v súkromí) prispôbovalo deklarovanej identite (podrobnejšie Salner, 1993, s. 6; pozri tiež Luther, 1993, 2009). Poznatky z obdobia fašistickej a komunistickej totality som zhrnul v knihe *Premeny Bratislavy 1939–1993*, ktorú dodnes považujem za svoje najlepšie dielo z oblasti urbánnej etnológie.

V druhej polovici deväťdesiatych rokov som sa zamerlal na sociálnu kultúru židovskej komunity. Výskum uľahčovalo aj komplikovalo, že ma v roku 1996 zvolili za predsedu *Židovskej náboženskej obce v Bratislave*. V tejto pozícii som bol neraz výskumníkom a pozorovateľom, ale zároveň aktívnym účastníkom či dokonca organizátorom diania. Mal som priestor na formálne aj neformálne rozhovory s členmi obce. Netajil som, že som (aj) etnológ a mám v úmysle spracovať informácie, ktoré sa od nich dozvedám. Pri publikovaní som rešpektoval anonymitu informátorov.

Výskumy síce naďalej prebiehali prevažne v Bratislave, veď tu žila najväčšia komunita, mestské prostredie ale predstavovalo skôr locus než focus. Nebol som v tomto sám. Aj ďalší bratislavskí kolegovia nahrádzali dovtedajšiu orientáciu na kultúru a spôsob života mestského obyvateľstva iným zameraním. Našťastie vyrástla nová generácia, zameraná najmä na malé mestá. Katarína Popelková sa zaoberala vinohradníkmi v Pezinku a Modre, pozornosť ale venovala aj vývoju urbánnej etnológie. Monika Vrzgulová skúmala živnostníkov v Trenčíne, Juraj Zajonc sa zamerlal na Nitru, Ivica Bumová na Dolný Kubín. Pod vedením Alexandry Bitušikovej sa sformoval ambiciózny kolektív v Banskej Bystrici. V centre pozornosti tejto bádatelky boli premeny hlavného námestia, všimla si však aj bystrickú židovskú komunitu, duchovné a sociálne vzťahy. Možno ešte dôležitejšie sú jej teoretické a metodologické práce, ale aj organizačná činnosť. Jolana Darulová sa orientovala na neďalekú Banskú Štiavnicu, kde dodnes pretrvávajú banícke tradície, Katarína

Košťalová skúmala profesionálne skupiny vo Zvolene. Výsledkom viacročnej práce tohto „teamu“ sú početné štúdie, ale aj individuálne a kolektívne monografie. V posledných rokoch však čiastočne zmenili prístup. Skúmané mestské prostredie chápu ako súčasť širších civilizačných procesov globálneho charakteru. Výsledky prezentujú najmä tri diely kolektívnej monografie *Kultúrna a sociálna diverzita na Slovensku*. Okrem materiálových výstupov prinášajú najmä *Úvody* Alexandry Bitušíkovej a Daniela Luthera pozoruhodné teoretické poznatky.

Záver

V roku 2001 sa uskutočnila v Topoľčiankach medzinárodná konferencia *Etnológia na Slovensku na prahu 21. storočia*. Jeden zo štyroch tematických blokov sa menoval *Urbánne svety v etnologickom bádani*. Obsahoval tri príspevky (Uherek, 2002; Popelková & Salner, 2002; Luther, 2002), ktoré z rôznych zorných uhlov nielen reflektovali dosiahnuté výsledky, ale pokúsili sa aj predpovedať budúcnosť tejto etnologickej subdisciplíny. Zdeněk Uherek analyzoval globalizačné trendy v priestore strednej Európy, kým druhá zo spomenutých štúdií sa pokúsila nielen mapovať existujúci stav urbánnej etnológie na Slovensku, ale aj definovať budúce priority.

Z metodologického aspektu predpokladáme:

1. pokračovanie osvedčených terénnych postupov, založených na kombinácii tradičných etnologických techník výskumu (rozhovor, priame pozorovanie), s fixovanými prameňmi. Vzhľadom na pokračujúci technický vývoj možno očakávať zvýšený dôraz na vizuálne techniky dokumentácie (fotografia, film, video);
2. podľa konkrétnej situácie sa budú využívať aj špecifické možnosti bádateľov (priama účasť; angažované pozorovanie);
3. nie celkom vyjasnenou otázkou zostávajú možnosti komparácie poznatkov z rôznych miest; politických systémov; štátov; historických období. Existujú určité predpoklady, ale stále pred nami stojí výzva vytvoriť širšiu syntézu; až táto preverí kvalitu získaných poznatkov i možnosti ich komparácie.

Z historického hľadiska očakávame:

1. orientáciu na 20. storočie, prípadne koniec 19. storočia; etnologický výskum hlbšej minulosti bude (ak vôbec) výnimočným javom;
2. dôraz bude spočívať na rokoch 1948–1989, s orientáciou na kontinuitu (diskontinuitu) javov; okrem dosiaľ skúmaných problémov možno predpokladať postupné otváranie nových tematických okruhov;
3. ostatné historické obdobia (holokaust, roky 1945–1948, začiatok 20. storočia) budú pravdepodobne sledované len jednotlivcami či „ad hoc“, nie však systematicky;
4. orientácia na výskum „súčasnosti“ (dnes už 21. storočia) závisí od toho, ako sa vyrieši metodologický aspekt „neetnologického“ kvantitatívneho štúdia početnejšieho mestského obyvateľstva. Pokiaľ sa nenájdu adekvátne postupy, sústreďí sa na problémy, ktoré sa priamo dotýkajú len obmedzeného (tradičnými technikami zvládnuteľného) okruhu respondentov.

Z aspektu sledovaných tém predpokladáme:

1. ďalšie pokračovanie systematického mapovania javov sociálnej kultúry;
2. vzrast záujmu o javy duchovnej kultúry (sviatkovanie) a ich význam v živote mestského obyvateľstva;
3. otázne je štúdium fenoménov materiálnej kultúry;
4. hlbšie sondy do problematiky diferenciacie mestského spoločenstva;
5. postupne bude pozornosť prechádzať aj na dosiaľ netušené, nesledované či okrajové témy (elity, morálka a etika);
6. v jednotlivých prípadoch dôležitú úlohu môže zohrať spoločenská objednávka analýzy vybraných momentálne aktuálnych problémov. Prioritou by však mali byť záujmy odboru (Popelková & Salner, 2002, s. 449–450).

V rozprave Vera Mayer upozornila na dôležitú skutočnosť: „Nápadná pri této obsahové a tematické různorodosti je chybějící teoretická základna. Na tuto skutečnost autoři sice upozorňují, přesto se ale teoretický aspekt neobjevuje u vytyčených priorit pro výzkum v dalším období. V podstatě by ale mělo i pro etnologii platit, že se žádný empirický výzkum neobejde bez teorie. Dalo by se tak předejít nebezpečí, které při velké tematické rozmanitosti bez konceptu výzkumu vládne, a to, že některá významná témata prostě v moři nápadů zaniknou nebo se vytráť“ (Mayer, 2002, s. 453).

Teoretické a metodologické problémy urbánnej etnológie v posledných rokoch rozvíja najmä Alexandra Bitušíková (2003, 2010), určité podceňovanie tohto aspektu však pretrváva. Platí to napriek faktu, že v monotematickom čísle *Slovenského národopisu* 2/2010 dva príspevky (Bitušíková, 2010, Popelková, 2010) riešili otázky teórie a metodológie. Skutočnosť, že tri zo štyroch uverejnených štúdií prišli z Banskej Bystrice, dokumentuje, kam sa presunulo centrum bádania.

V úvode som napísal, že sa pokúsim priniesť subjektívny obraz urbánnej etnológie na Slovensku. Zvolený prístup nepredstavuje nijakú „individuálnu úchylku“, pretože etnologické výskumy v slovenských mestách nemajú anonymný charakter. Katarína Popelková (2010, s. 148) uviedla: „Pre aktuálny slovenský variant urbánnej etnológie je príznačné aj to, že nezmenené zloženie skupiny urbánnych etnológov znamená skúmanie stále tých istých miest.“ Bádatelia sa pohybujú v prostredí, v ktorom dlhodobo žijú a pracujú, majú dôverný vzťah k mestu, jeho dejinám a obyvateľom. Znalosť terénu umožňuje „obísť“ kvantitatívne formy získavania materiálu a verifikácie poznatkov. Podľa Popelkovej (2010, s. 148) k dôsledkom takéhoto prístupu patrí, že sa aj naďalej využívajú „osvedčené postupy, teda kombinácia etnografických techník a štúdium fixovaných prameňov, ku ktorým pribudlo angažované pozorovanie a priama účasť“.

POUŽITÁ A ODPORÚČANÁ LITERATÚRA

Bitušíková, Alexandra. (2010). Antropologický výskum mesta v 21. storočí: tendencie, výzvy a aplikácie. *Slovenský národopis*, 58, 12, s. 129–142.

Bitušíková, Alexandra & Luther, Daniel. (Eds.). *Kultúrna a sociálna diverzita na Slovensku* 1–3. Banská Bystrica.

Bumová, Ivica. (2001). Formy kultúrneho a spolkového života obyvateľov mesta na príklade občianskych spolkov v rokoch 1918–1939. *Etnologické rozpravy*, 1, s. 16–39.

- Bumová, Ivica. (2010). Židovská komunita v malom meste medzi dvoma svetovými vojnami – komparácia väčšinovej a menšinovej pamäti. In Blanka Soukupová. (Ed.). *Neklidná krajina vzpomínání. Konkurrenz des Gedächtnisses in der Stadt*. Bratislava: Zing Print, s. 133–158.
- Darulová, Jolana. (Ed.). (1998). *Banská Bystrica. Pramene a spomienky*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela.
- Darulová, Jolana. (Ed.). (1999). *Banská Bystrica. Premeny mesta a spoločnosti*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela.
- Darulová, Jolana. (Ed.). (1995). *Banská Bystrica. Sociokultúrne obrazy a portréty*. Banská Bystrica: UMB.
- Hubenák, L. (Ed.). (1994). Riešenie židovskej otázky na Slovensku (1939–1945). Dokumenty, I. časť. Edícia *Judaica Slovaca*. Bratislava.
- Košťalová, Katarína. (2009). *Človek – profesia – rodina*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela.
- Luther, Daniel. (2001). Research in Towns and the Formation of Urban Ethnology in Slovakia. *Journal of Urban Ethnology*, 5, Warszawa, s. 5–15.
- Luther, Daniel. (2001). Polarizácia bratislavskej spoločnosti v prevrate roku 1918. In Peter Salner & Daniel Luther. (Eds.). *Etnicita a mesto*. Bratislava: Ústav etnológie SAV, s. 11–32.
- Luther, Daniel. (2002). Mikrosvety (a makrosvet) mesta. *Slovenský národopis*, 50, s. 445–462.
- Luther, Daniel. (2009). *Z Prešporka do Bratislavy*. Bratislava: Marenčin PT.
- Luther, Daniel. (2009). Priestorová diverzita mesta a lokálna pamäť obyvateľov: prípad Bratislava. *Český lid*, 96, 4, s. 381–394.
- Luther, Daniel & Salner, Peter. (Eds.). (2004). *Menšiny v meste. Premeny etnických a náboženských identít v 20. storočí*. Bratislava: Ústav etnológie SAV.
- Popelková, Katarína. (2010). Urbánne štúdium v slovenskej etnológii-poznámky k aktuálnemu dialógu etnológie s antropológiou. *Slovenský národopis*, 58, s. 143–158.
- Popelková, Katarína & Salner, Peter. (2002). Urbánny svet v slovenskej etnológii. *Slovenský národopis*, 50, s. 444–451.
- Salner, Peter. (1992). (Ed.). *Ethnokulturelle Prozesse in Grossstädten Mitteleuropas*. Bratislava: Ústav etnológie SAV.
- Salner, Peter. (1998). *Premeny Bratislavy 1939–1993*. Bratislava: Veda.
- Salner, Peter. (2008). *Premeny židovskej Bratislavy*. Bratislava: Marenčin PT.
- Salner, Peter a kol. (1991). *Taká bola Bratislava*. Bratislava: Veda.
- Salner, Peter. (1993). Tolerancia a intolerancia vo veľkých mestách strednej Európy. (Model Bratislava.) *Slovenský národopis*, 41, 1, s. 3–15.
- Salner, Peter. (1993). Život s maskou. *Kultúrny život*, 10, s. 6.
- (1985). *Slovenský národopis*, 35, 2.
- (2002). *Slovenský národopis*, 50, 2–3.
- (2010). *Slovenský národopis*, 58, 2.
- Uherek, Zdeněk. (2002). Globalizace a urbanizace – trendy a výsledky výzkumu. *Slovenský národopis*, 50, s. 434–443.
- Vrzgulová, Monika. (1997). Známi neznámi Trenčania. Živnostníci v meste 1918–1938. Bratislava: Vydavateľstvo Peter Popelka.

VÝZNAM MĚST PŘI FORMOVÁNÍ NÁRODNÍCH HNUTÍ A NOVODOBÝCH NÁRODŮ

MIROSLAV HROCH,
*Univerzita Karlova v Praze,
Fakulta humanitních studií*

V této přednášce analyzuji vztah mezi dvěma proměňujícími se strukturami, z nichž „město“ je typem sídelní jednotky a „národní hnutí“ jistým typem sociálního hnutí. Každé sociální hnutí probíhalo nejen v čase, ale také v prostoru. Proměny v čase se promítaly do proměn prostoru, který měl dvojí rovinu: jednak byl prostorem daným přírodními podmínkami, jednak konkrétním sociálním prostorem. Budeme se tedy zabývat otázkou, jaký význam mělo (či nemělo) městské prostředí pro onen typ formování moderních evropských národů, které označuji jako národní hnutí.

Pro lepší srozumitelnost otázek, které zde budu klást, i pro větší přesvědčivost odpovědí bude užitečné vysvětlit, v jakém smyslu užívám obou základních pojmů.

Základní pojmy

Již od druhé poloviny 19. století se táhne spor o určení, o definici města. Kdybychom zde sledovali tento spor do detailu, zavedlo by nás to příliš daleko od tématu. Postačí snad jen připomenout koncepce, které byly nejednou autoritativně prosazovány, ale žádná z nich nedosáhla obecného konsenzu. Za překonanou se dnes považuje definice právní, která uznávala za město pouze lokality, které měly právní status města. Odmítnuta byla i koncepce kvantitativní charakterizující město vysokým počtem obyvatelstva, stejně jako koncepce, které vymezovaly město specifickou sociální skladbou či politickou samosprávou. Potíž při hledání shody vyplývala především z toho, že se hledala, resp. hledá definice, která by platila pro města na všech kontinentech světa. Pro analýzu formování evropských národů bude pochopitelně nejvhodnější omezit se na **evropské město** a vyjít z konkrétních historických charakteristik.

Vycházím z modelové opozice město – vesnice a následně z charakteristiky města jako takového typu sídelní aglomerace, která se liší od vesnice kombinací několika mimoagrárních funkcí – tedy činnostmi, které nelze charakterizovat jako zemědělskou výrobu. Takových funkcí mohla být celá řada a nelze stanovit jejich stabilní kombinaci.

K mimoagrárním funkcím patří zejména funkce centra administrativy, přičemž mohlo jít o správu civilní, stejně jako o správu církevní, jejíž význam se začal zmenšovat až v 19. století. Dále to byly funkce hospodářské – řemeslná výroba, tržní středisko, stanice na obchodní cestě, přístav. V 19. století rostly i funkce kulturní, které nelze omezovat pouze na roli města jako centra náboženského života. Doznívala naopak funkce vojenská – ať již jako sídlo posádky či jako pevnost. Každé město se vyznačovalo určitou kombi-

nací některých z těchto funkcí a s tím souvisela a odtud se odvozovala také specificky městská dělba práce a skladba služeb.

Podle kombinace a skladby funkcí i podle role, kterou hrálo město v celostátním či celospolečenském kontextu, můžeme rozlišit rozdílné typy měst, od metropole přes regionální centrum až po maloměsta, která plnila zejména funkce hospodářské a měla obvykle povahu „agrárních měst“, tj. měst se silným podílem zemědělské výroby a tomu odpovídajícím podílem rolnického obyvatelstva. Pro analýzu národních hnutí měla zvláštní význam etnická skladba městského obyvatelstva, kterou je třeba sledovat se zřetelem ke skladbě sociální a dále pak velikost agrárního (tj. vesnického) „zázemí“ v okolí města.

Druhým klíčovým termínem je **národní hnutí**. Hovořím o něm tam, kde na prahu 19. století byla východiskem formování moderního národa nikoli situace státního národa, ale etnické pospolitosti, která neměla ani politickou svébytnost, ani plnou sociální skladbu, ani vyspělý literární jazyk a kulturu v tomto jazyce. Národní hnutí pak definuji jako specifický typ sociálního hnutí, jehož cílem bylo dosáhnout pro vlastní etnickou pospolitost všech atributů moderního národa. Tyto atributy lze shrnout do tří kategorií: zaprvé to byla emancipace vlastního literárního jazyka a budování národní kultury, zadruhé dosažení politické participace a v jejím rámci také jisté dávky autonomie (případně i státnosti) a zatřetí sociální emancipace a dosažení plné sociální skladby národní pospolitosti.

V samotné povaze sociálního hnutí tkví jeho proměnnost v čase. Z hlediska jeho povahy i postupného dosahování úspěšnosti rozlišují tři fáze. Ve fázi průpravné hledali učení patrioti základní charakteristicky potenciálního národa, kodifikovali jeho jazyk, objevovali jeho minulost, studovali zvyklosti a způsob života. Jejich rozhodnutím získat pro novou národní identitu příslušníky „své“ etnické pospolitosti začala pak druhá, agitační fáze. Pokud dosáhla národní agitace úspěchu, nastoupila masová fáze národního hnutí. Takový úspěch ovšem nebyl samozřejmostí (známe řadu neúspěšných hnutí) a závisel na řadě okolností, mimo jiné na sociální komunikaci, na politických poměrech v dané multi-etnické říši i na tom, do jaké míry národní požadavky byly v souladu s tím, co jednotlivé složky etnické pospolitosti považovaly za svůj zájem.

Většina národních hnutí zdůrazňovala ve své agitační fázi požadavky jazykově-kulturní a sociálně emancipační, jen některá formulovala již také požadavky politické. Masové národní hnutí si již pak všude vypracovalo svůj politický program. Důležitou charakteristikou formování moderního národa v Evropě a tedy také národních hnutí bylo, že neprobíhala synchronně, ale se značnými časovými posuny. Některá, jako např. maďarské, norské, české, začínala národní agitací již na prahu 19. století, jiná, jako finské či chorvatské, teprve ve čtyřicátých letech a některá (litevské, katalánské) nastupovala dokonce až v poslední třetině 19. století. Do jaké míry tato asynchronnost souvisela se sociálním prostředím, v němž národní hnutí začala působit? Nyní, na počátku analýzy, je možno vyslovit pouze jako pracovní hypotézu, že asynchronnost nebyla určena sociálními podmínkami.

Jednotlivá národní hnutí a jejich města

Roli měst ve vztahu k národním hnutím budeme sledovat chronologicky. Nejprve se tedy zastavíme u těch, která začala svou agitační fázi nejdříve, tj. na prahu 19. století. Přitom

nás bude zajímat ve všech případech zhruba stejný soubor otázek: 1. síť měst, jak se dochovala od raného novověku a jak se začala proměňovat v 19. století, 2. etnická skladba měst, 3. města jako kulturní a organizační střediska národního hnutí, 4. městské prostředí jako kolébka inteligence, 5. proměny měst v období masového hnutí, 6. vztah města a venkova.

Češi

Navzdory pobělohorskému úpadku se zachovala v Čechách i na Moravě poměrně hustá síť městských center a trhů. Od tereziánských školských reforem se ve všech městech ustavily „hlavní školy“, kde byla vyučovacím jazykem němčina. Jejich absolvování bylo podmínkou pro přijetí do gymnázia. Česká metropole Praha byla nejen administrativním centrem, ale také centrem kultury, vzdělanosti (působila tu univerzita) a hospodářského života. Naproti tomu Morava obdobné centrum neměla. Industrializace nastoupila již před polovinou století kromě Prahy a Brna také v severních Čechách a na severní Moravě.

Města, která ležela v pohraničních oblastech, byla pochopitelně jazykově německá. Města, která ležela na kompaktním území česky mluvícího venkova, měla německy mluvící, resp. dvojjazyčnou honoraci, ale střední a nižší městské vrstvy byly v Čechách českojazyčné, zatímco na Moravě měly ve městech silnější zastoupení německy mluvící židovské komunity.

Od samého počátku vycházela národní agitace z Prahy a směřovala především (ale nikoli výlučně) do měst. Tam se tvořily vlastenecké kroužky, čtenářské spolky, tam žila největší část přispěvatelů do vlasteneckých novin a časopisů. Takovou roli hrála ovšem do poloviny 19. století jen část měst, a sice města ve východních Čechách, v Polábí a pak již jen v některých větších městech (Plzeň, Písek nebo Budějovice).

Měšťanstvo samo bylo získáno pro národní hnutí postupně až během druhé třetiny 19. století – a to opět především v Praze a pak ve výše uvedených oblastech. Mezi vlasteneckou inteligencí, tj. mezi nositeli národního hnutí, tvořili však již na prahu století nejméně polovinu ti, kdo pocházeli z městského a řemeslnického prostředí. Moravské měšťanstvo se k národnímu hnutí připojovalo váhavěji a teprve ve druhé polovině století. Tomuto rozdílu odpovídala také skutečnost, že městská samospráva se dostala do rukou českých vlastenců v Čechách již po nástupu konstitučního režimu 1861, zatímco na Moravě teprve o jednu generaci později.

V období masového národního hnutí byla již většina měst v Čechách – a některá na Moravě – aktivními centry, odkud se hnutí přenášelo také na venkov. V důsledku postupující industrializace rostl počet dělnictva, které se zpravidla dařilo dříve nebo později integrovat do národního života. Proto se i nová průmyslová centra v Čechách, pokud měla české venkovské zázemí, stávala středisky národního života. Na Moravě nebyl proces nacionalizace dělnictva tak výrazný.

Maďaři

Uhry nebyly zdaleka tak urbanizovány jako české země. Příčinou nebyl jen nízký stupeň tržních vztahů ve středověku, ale také dlouhá okupace dnešního maďarského území Osmanskou říší. Organická síť městských trhů vznikla a udržela se v části Horních Uher, tj. na území dnešního Slovenska, kde také ležela stará hornická města. Administrativním, kulturním a hospodářským centrem země se teprve stávala Pešť, která navazovala na funkci sídelní královské Budy.

Městský patriciát byl ještě koncem 18. století většinou německý, městská honorace, jejímž jádrem byla šlechta, a také část středních vrstev byla většinou maďarská, v menší míře také slovenská. Etnická různorodost měst byla ovšem překryta latinou, která fungovala jako oficiální jazyk administrativy i vzdělání.

Města se sice stala středisky národního života a národního hnutí, ale bylo to díky tomu, že šlechta (a inteligence šlechtického původu), která stála v čele hnutí, sídlila většinou ve městech. Samo měšťanstvo hrálo v hnutí jen podřadnou roli. Města byla ohnisky národní aktivity především díky inteligenci šlechtického původu. Národní aktivita se dále přenášela zejména prostřednictvím šlechtických sídel.

Po ustavení konstitučního režimu a zejména po získání autonomie roku 1867 se Buda-Pešť stala hlavním městem Uher. Ostatní města dostávala postupně maďarský ráz. Německý patriciát byl – s výjimkou slovenských horních měst a Bratislavy – marginalizován. Židovské obce v okrajových oblastech přijímaly spíše němčinu, v centru však jednoznačně maďarštinu.

Industrializace se prosadila především v Budapešti, která – také díky stavebnímu rozmachu – rychle dostala charakter multietnického centra, kde se setkávali dělníci ze všech nemaďarských částí Uher. Pokud se zde trvale usadili, zpravidla se asimilovali.

Norové

Specifická geografická poloha Norska se odrazila také ve specifickém rozměru městského osídlení. Města vznikala pouze při pobřeží a měla povahu přístavů, ať již pro místní plavbu (včetně rybolovu) či pro dálkový obchod. Zároveň plnila funkci zprostředkovatele místního obchodu pro rolnické vnitrozemí, které bylo od konce středověku závislé na dovozu obilovin výměnou za mléčné výrobky. Města prožívala od poloviny 17. století období neustálé prosperity a díky tomu se v nich vytvořila vrstva bohaté obchodní buržoazie.

S výjimkou bergenského patriciátu, který byl německojazyčný, bylo obyvatelstvo měst norské, ale v důsledku staleté dánské nadvlády, která zahrnovala i náboženský život, přijaly vyšší a střední vrstvy dánštinu nejen jako zprostředkovatele komunikace, ale také jako jazyk mateřský. Dánština byla ostatně také jazykem administrativy a vzdělanosti.

Myšlenka norské národní svébytnosti se udržovala nejen na venkově, ale, bez ohledu na jazykovou odlišnost, také ve městech. Z nich vyšlo národní hnutí a příslušníci městské honorace, resp. s nimi spojená inteligence. Tyto skupiny byly do poloviny 19. století hlavními protagonisty národní agitace.

Teprve poté, co hnutí dosáhlo, díky tomu, že se s ním ztotožnili také sedláci, masového charakteru, aktualizoval se problém jazyka: vznikl projekt nové norštiny, která byla založena na kombinaci selských dialektů. Ta se však ujala jen v některých norských venkovských regionech a mezi částí městských intelektuálů.

Města a městská honorace zůstaly hlavním nositelem národního hnutí. V kulturně-politickém ohledu dominovalo hlavní město, sídlo vlády i zastupitelských orgánů – Kristiánie (pozdější Oslo) a v hospodářském životě také Bergen.

Řekové

Města na území Osmanské říše nebyla nikdy – ani před osmanskou expanzí – autonomními správními jednotkami, ale nástrojem centralizované správy. Vedle toho plnila

většina z nich také funkci ekonomickou (jako střediska řemeslné výroby a místního obchodu). S výjimkou některých pobřežních měst (Soluň) většinou stagnovala.

Etnický charakter balkánských měst odpovídal jejich funkci. Městskou elitu tvořila osmanská byrokracie, případně vojsko a někdy také obchodníci, ale většina obchodníků patřila k řecké diaspoře. Střední řemeslnické vrstvy tvořilo většinou křesťanské obyvatelstvo, které se etnicky shodovalo s obyvatelstvem městského zázemí. Nejvýznamnější město na pozdějším řeckém území, Soluň, měla vedle velmi početné židovské obce silný podíl tureckého etnika a stala se dokonce nástupištěm moderního tureckého národního hnutí. Specifickým problémem vymezení řeckého národního teritoria bylo, že některá města na maloasijském pobřeží byla obývána (snad většinou) etnickými Řeky, ale jejich zázemí bylo turecké.

Národní hnutí si vytvořila ohniska v některých městech středního Řecka a Peloponésu, ale podílela se na něm vedle části městských vzdělanců a obchodníků výrazně část bohatých fanariotů, kteří žili mimo města i mimo řecké území. Teprve po dosažení nezávislosti části řeckého území se tam začala prosazovat plná grekizace řeckého prostoru.

Finové

Města na finském území vznikala nejprve při pobřeží: jako výsledek švédské expanze a s ní spojené kolonizace. Tato města si zachovala až do 19. století převážně švédskojazyčný ráz. Finské etnikum tvořily především nižší vrstvy obyvatelstva. Z významnějších měst představovalo výjimku město Helsinky, kam bylo po připojení k Rusku přeneseno sídlo úřadů, samosprávy i univerzity. Města ve vnitrozemí vznikala teprve koncem raného novověku, byla jazykově převážně finská a měla zprvu výrazně agrární charakter.

Role měst v národním hnutí odpovídala jejich etnickému charakteru. Hlavním ohniskem národní agitace se staly Helsinky a jeho oporou byla finskojazyčná města ve vnitrozemí, respektive vzdělané elity těchto měst.

Podíl měšťanstva v národním hnutí byl i v těchto městech omezen a vzrostl teprve koncem 19. století s nastupujícím masovým hnutím. Zároveň se přiostrčil dvojí rozpor. Na jedné straně to byl rozpor mezi finskými měšťany a elitami starých švédskojazyčných měst, na druhé straně to byl rozpor mezi etablovanými finskými elitami a dělnictvem, jehož počet výrazně narůstal v důsledku industrializace. O jeho integraci do národní spopolitosti a národního hnutí usilovali vlastenci však poměrně neúspěšně. Důsledkem byly tragické události občanské války, které poznamenaly počátek finské národní nezávislosti.

Slovinci

Na území, které obývali Slované, označovaní od počátku 19. století jako Slovinci, tvořila města síť drobných středisek řemeslné výroby a místních trhů. Průměr převyšovala jen dvě města – Lublaň jako centrum Kraňska a Maribor jako centrum jižního Štýrska. Městské elity a velká část, někdy dokonce většina, řemeslníků byla německojazyčná, respektive bilingvní.

Přesto se stala města organizačními ohnisky národní agitace a nositeli této agitace byla drobná městská inteligence, k níž se nejpozději do konce století připojilo sílící slovinské měšťanstvo. Lublaň i Maribor se staly uznávanými centry a oporami národního hnutí.

To však nezabránilo jisté dvojkolejnosti národního hnutí: městská střediska byla liberální a orientovaná v masové fázi na politické požadavky, zatímco venkov ovládalo slovinské konzervativní duchovenstvo, které se spokojovalo s cíli kulturními. Specifickou složkou slovinského hnutí byla jeho „italská složka“ hnutí za národní emancipaci Slovinců žijících na půdě někdejšího Veneta a v Terstu.

Vlámové

Území severní poloviny Belgie bylo vysoce urbanizováno a řada tamějších měst patřila od středověku k významným centrům výroby i obchodu. Jejich početné obyvatelstvo tvořili Vlámové. Jejich elity a zčásti i střední vrstvy byly ovšem frankofonní nebo dvojjazyčné. Města byla v důsledku toho sice organizačními centry hnutí, ale mezi městským obyvatelstvem získávala národní agitace přívržence hlavně mezi vzdělanci vlámského původu. Nástup masového hnutí, které se zpozdilo až do meziválečné doby, byl pak záležitostí především venkova. Industrializace se prosazovala na frankofonním jihu Belgie a většina vlámských dělníků, kteří tam šli za prací, se asimilovala.

Estonci

Statutární města na etnicky estonském území měla ze zákona až do počátku 19. století pouze německé měšťanstvo. Etničtí Estonci tam byli přijímáni pouze do postavení nekvalifikovaných námezdních sil a služebnictva. V důsledku toho začínalo národní hnutí budovat svou organizační základnu v městečkách ve vnitrozemí, která měla převážně agrární charakter. Teprve s postupnými úspěchy národní agitace na venkově se, zejména ve druhé polovině 19. století, začali Estonci prosazovat také ve městském prostředí, zvláště v hlavním městě Revalu/Tallinnu, které se stalo centrem jejich hnutí. Samo měšťanstvo zůstávalo do té doby převážně německé a na estonských aktivitách se pochopitelně nepodílelo. Teprve s nástupem masového hnutí a s pronikáním etnických Estonců do měst se etablovalo estonské vlastenecké měšťanstvo.

Lotyšši

Lotyšská situace byla v mnohém shodná s estonskou: lišila se od ní především v tom, že Lotyšši se usazovali v hlavním městě Livonska Rize a vytvořili tam aktivní vlasteneckou menšinu. Riga se tak stala základnou národního hnutí. Další zvláštností bylo to, že rychlá industrializace přitáhla do tohoto města početné dělnictvo (nejen Lotyšše), které se jen zčásti identifikovalo s lotyšskou národní mobilizací.

Litevci

Na etnicky litevském území převažovala malá agrární města s funkcí řemeslnou a s místními trhy. Jedinou výjimkou bylo posádkové město Kaunas a někdejší metropole Vilnius. V těchto městech však převažovali etničtí Poláci a druhou nejpočetnější skupinu tvořily ve většině případů židovské obce. Někdy žili v těchto městech také četní Bělorusové. Samotní Litevci tam však byli až do konce 19. století zanedbatelnou menšinou.

Této skutečnosti odpovídala orientace národního hnutí na vesnické obyvatelstvo. Vzhledem k carské perzekuci se organizační centra ilegálního hnutí neusazovala ve městech, ale dávala přednost zahraničí. Naprostá většina vlastenců pocházela z vesnic a byla spjata především s nimi.

Nejjednodušším ukazatelem významu městského prostředí jako identitotvorného faktoru v podmínkách malých národů je otázka, zda existovala nějaká souvislost mezi podílem měst na národním hnutí a jeho místem na časové ose, resp. i s tempem jeho úspěšnosti.

Promítneme-li informace o zastoupení měst a městského prostředí na časovou osu, dostaneme pozoruhodnou dichotomii. Zaprvé lze určit soubor případů, kde existovala přímá korelace mezi podílem měst a úspěšností národního hnutí. Městské prostředí působilo zřejmě jako urychlovač jak nástupu národní agitace, tak i jejího přechodu k masové fázi národního hnutí (Češi, Řekové, Norové). Naopak tam, kde jsme konstatovali absenci měst, zaznamenáváme zřetelné zpoždění nástupu národní agitace (Litevci, Bělorusové). Na přechodu mezi oběma krajními póly a chronologicky uprostřed leží hnutí se slabším podílem měst (Slováci, Finové, Slovinci). Zadruhé však známe řadu národních hnutí, kde absence či významná role měst neodpovídala jejich místu na časové ose, jak tomu bylo v prvním případě. Maďarské a srbské národní hnutí patří k těm, která začala národní agitaci velmi záhy a která rychle dosáhla masového ohlasu. Nešlo však o hnutí městská – nepočítáme-li v maďarském případě jednostranný význam Pešti.

Naopak Katalánci s výrazně městským profilem společnosti zahájili národní agitaci velmi pozdě – v osmdesátých letech 19. století. Vlámové sice začali dříve, ale cesta k dosažení masového ohlasu trvala celé století.

Možná, že v tomto druhém případě lze mluvit o působení specifických okolností: u Katalánců byl brzdou původně španělský charakter měst, u Maďarů se hovoří o tom, že šlechta sehrála roli zástupce liberální buržoazie, v srbském případě šlo zprvu spíše o selskou válku.

Jakou roli tedy hrála města v národním hnutí?

1. V sociální sféře byl podíl měšťanstva v národním hnutí příspěvkem k jeho síle: ekonomicky i prestižně. Nástup masového hnutí bez účasti městského obyvatelstva známe jen zcela výjimečně (Litevci). Vlastenci měšťanského původu byli početní jen v některých národních hnutích – v českém, norském, finském, méně ve slovenském a slovinském. Co to znamenalo pro povahu těchto hnutí? Hypoteticky lze říci, že vlastenci byli v tomto případě spjati se segmentem společnosti, který měl větší rozhled a vyšší mobilitu, byl odolnější vůči svodům provincialismu. Konkrétní dopad by se měl stát předmětem dalšího výzkumu.

2. Komunikační funkce vyplývá z toho, že městská společnost se vyznačuje intenzivnější sociální komunikací i sociální mobilitou. Významně se to projevilo především při transferu informací o (vlastním i cizím) národním hnutí a jeho širším kontextu. To se týkalo údajů o organizaci národních akcí, šíření tiskovin, kultivaci a kodifikaci jazyka i budování knižní kultury. Města byla také sídlem spolků, knihoven, nakladatelů.

3. Mýtotvorná funkce měst se objevila zejména tam, kde se národní sebevědomí opíralo o historickou svébytnost – státnost. Vztahovala se tedy především k někdejšími či stávajícím národním metropolím, ale někdy také k dalším městům. V tomto kontextu působil mýtus města jako jedna z hlavních opor národní existence. Mohl vystupovat jako symbol síly národa, či jako „místo paměti“ klíčových událostí národních dějin, ať již tragických či slavných.

Základním problémem této přednášky byla otázka, jaký význam mělo město pro národní hnutí. Tento vztah ovšem můžeme nazírat jako vztah obousměrný, poněvadž národní hnutí mohlo naopak transformovat podobu města. Uvedme dílčí příklad: nejednou se národní sebevědomí nemohlo opírat o historickou státnost a města navíc byla v rukou vládnoucího národa. Mýtus národního města se v těchto případech realizoval v programu „ovládnutí“ veřejného prostoru měst, která měla být vrácena původnímu národu. Teprve díky úspěšnému národnímu hnutí se některá města mohla pozvednout z bezvýznamnosti (Atény, Kaunas). To je ovšem téma, které by si zasloužilo samostatnou pozornost.

POUŽITÁ ODBORNÁ LITERATURA

- Hroch, Miroslav. (1999). *Na prahu národní existence. Touha a skutečnost*. Praha: Mladá fronta.
- Hroch, Miroslav. (2009). *Národy nejsou dílem náhody. Příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů*. Praha: Sociologické nakladatelství SLON.
- Hroch, Miroslav. (1999). *V národním zájmu. Požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století ve srovnávací perspektivě*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

URBÁNNÍ KRAJINA: SENZUÁLNÍ PŘÍSTUPY

KAROLÍNA PAUKNEROVÁ,
Univerzita Karlova v Praze,
Fakulta humanitních studií

Urbánní krajina

Člověk ze své podstaty jako vtělené bytosti, která se rozvrhuje do světa, vždy žije v krajině. Krajinou jeho života může být město, může to být předměstí či vesnice, ale může to být poušť či samota ve vysokých horách. Krajina člověka obklopuje, nelze ji v běžném životě uniknout. Člověk do krajiny zasahuje, přetváří ji a krajina zase ovlivňuje a formuje život člověka.

Na první pohled se může zdát podivné mluvit o městě jako o krajině, vždyť se také ve městě někdy vidí opak krajiny, vyjadřuje se rozdíl mezi venkovem a městem. Zde je krajinou myšleno propojení materiálního prostředí, které člověka obklopuje, se světem představ, které o tomto materiálním prostředí lidé mají.

V konceptualizacích krajiny na poli společenských věd lze vidět dva krajní póly. Jednak může být krajina čistě materiálním okolím, ve smyslu životního prostředí, složeného z biocenózy a antropocenózy, na druhé straně může být krajina jen myšlenkovou konstrukcí, tj. krajinou myšlenou, která nemusí mít svůj materiální základ. Většina autorů píšících o krajině se pohybuje někde uprostřed těchto pólů.

Společně s antropologem Petrem Gibasem jsme se pokusili program antropologického pojmání krajiny shrnout do čtyř bodů: 1. krajina je vždy subjektivní, 2. krajina se ustavuje v pluralitě míst a časů, 3. krajina má svou vlastní dynamiku a 4. krajina je vždy výsledkem politického vyjednávání (Gibas & Pauknerová, 2009), které nyní krátce představím.

Krajina je vždy subjektivní. To znamená, že krajina je vždy taková, jak ji jedinec či skupina chápe a jak ji prožívá. Každý ví, že místa mohou na různé lidi působit různě; někdo si danou ulici či náměstí zamiluje, jiný ji nesnáší. O půlnoci náměstí působí jinak než odpoledne. Přesto je to stále tatáž ulice a totéž náměstí. Slavným příkladem subjektivity městské krajiny je proměna spodního otevřeného patra banky *Hong Kong and Shanghai Bank* v Hongkongu, kde se v přesně určenou dobu, tj. v době, kdy mají zaměstnanci v neděli volno, scházejí Filipínky pracující v Hongkongu jako domácí pomocnice, aby tam společně jedly, povídaly si a psaly dopisy (Law, 2001, s. 271). V jinou dobu je toto místo prostě jen bankou. V době, kdy sem Filipínky přicházejí, se proměňuje ve společenský, přátelský, filipínský prostor. Ten, kdo by na toto místo zabloudil jindy, přišel by prostě do banky, zřejmě by se s tímto místem nijak nesžíval, ale zase by si nepřišel jako outsider, když však na toto místo přijde v době filipínského „obležení“, pak si na tomtéž místě bude jako outsider připadat zcela jistě.

Náš druhý ohled – krajina se ustavuje v pluralitě míst a časů – vyjadřuje skutečnost, že dané místo, daná část krajiny, odkazuje v nějaký daný čas ještě na další místa a další

časy. Mohli bychom říci, že je interaktivní. Tento koncept je převzatý z přemýšlení Michela Foucaulta o heterotopiích a heterochroniích (Foucault, 1998). Když se na stanici metra I. P. Pavlova v Praze na moment zastavíme a při vystupování se podíváme ve vestibulu vlevo, uvidíme dva kamenné lvy, kteří na první pohled do okolí nezapadají, jsou na rozdíl od okolního vyhlazeného a chromovaného prostředí staří, zašlí a matní. Tito lvi byli objeveni při archeologickém výzkumu v místech stanice a bývali ozdobou Mariánských hradeb. Jsou připomínkou archeologického výzkumu, který tu probíhal, než byla stanice v roce 1974 otevřena pro veřejnost, jsou připomínkou hrdého města, které se pyšnilo hradbami, a jsou připomínkou toho, že hradby vedly právě tímto místem. Tento reliéf tedy už při prvním pohledu patří několika místům a časům zároveň (blíže viz Pauknerová & Gibas, 2011).

Třetí ohled se týká vnitřní dynamiky krajiny. Krajinu lze chápat jako složitý organismus, který má svou vnitřní dynamiku, svá vnitřní hnutí, jež na nás působí. Nejde ani tak o geologické procesy, klimatické změny apod., ale o to, co v nás změna v krajině probouzí, jak na nás působí. Vnitřní dynamiku městské krajiny a její působení na člověka můžeme sledovat např. na příběhu mozaiky srpů, kladiva a rudé hvězdy v Semilech. V dubnu 2009 město Semily na svém webu zveřejnilo oznámení, že odstraní reklamní billboard, a tím pádem se po dvaceti letech znovu objeví mozaika se srpem, kladivem a rudou hvězdou. Mozaika vznikla někdy v sedmdesátých letech, po sametové revoluci byla zakryta reklamním panelem a nyní je opět k vidění. Vyvolalo to trestní oznámení na neznámého pachatele, diskuse ve městě, diskuse v tisku, anketu české televize atd. Radnice se pak po dlouhém rozhodování rozhodla mozaiku ponechat a doplnit ji citátem „*Kdo nezná svou minulost, je odsouzen ji opakovat*“. Síla působení této mozaiky musela být „utlumena“, nebo přehlušena, nebo i přesměrována citátem (blíže viz Pauknerová, 2011). Každé místo má svou dynamiku a nikdy nevíme, kdy zakopneme, třeba jako v tomto případě, o nevíтанý úlolek minulosti, se kterým se obyvatelé a zastupitelé Semil obtížně vyrovnávali.

Kromě toho, že místa mají svou vlastní dynamiku a je mnoho cest, jak na nás působí, jsou krajiny také výsledkem politického vyjednávání. Jakou cenu má dané místo, komu je dovoleno je navštěvovat, kdo smí rozhodovat o jeho vzhledu a využití – to jsou příklady politického vyjednávání o smyslu míst a krajin. V Praze byl v posledních letech velký tlak na vytlačení zahrádkových kolonií z vnitřních částí města. Argumenty na straně pražských zastupitelstev pro jejich likvidaci se uváděly různé – od estetických (zahrádkové kolonie jsou vředem na tváři města), přes ekologické (zahrádkové kolonie jsou „falešnou zelení“). Jako argument proti koloniím se uvádělo, že nejsou přístupné, atd. atp. V případě pražské kolonie Na Jarově, jedné z nejstarších kolonií v Praze, padly tyto argumenty na úrodnou půdu a radnici se podařilo kolonii zrušit. Na jejím místě postavil soukromý investor Kaufland a bytové domy *Green City*. Tato bytová výstavba pro střední a vyšší střední třídu využívá někdejší zelenost místa pro své PR. Došlo k diskursivnímu posunu, kdy zezeň skutečná byla nahrazena zelení *Green City* (blíže viz Pauknerová & Gibas & Čížek, 2010).

Tyto čtyři ohledy slouží jen jako čtyři možné vhledy do složité problematiky (městské) krajiny, vzájemně se překrývají a jeden fenomén může být vysvětlován jedním či všemi čtyřmi zároveň. Nejedná se o typologii, která by měla postihnout vše, tyto ohledy mají posloužit jako vodítko pro pochopení a možné konceptualizace pohybu mezi člověkem a krajinou a krajinou a člověkem.

První snahy o měkké, alternativní přístupy ke zkoumání zakoušení města bychom mohli nalézt např. u situacionistů. Situacionisté (či *Situationist International/Situacionistická internacionála*) byla skupina umělců, teoretiků a revolucionářů založená v roce 1957 a rozpuštěná v roce 1972, po vydání posledního čísla jejich časopisu, kde analyzovali revoluční události v Paříži v květnu 1968. Za klíčový koncept situacionistů je možné považovat „konstruování situací“. Tím neměli na mysli pouze umělecky vytvořené prostředí, ale šlo i o chování v daném čase. S využitím metaforického jazyka lze „situaci“ charakterizovat jako to, co je „složené z akcí obsažených v pomíjivé jevištní výpravě“ (WEB – *Knihovna situacionistů, Preliminary Problems in Constructing a Situation*, 23. 11. 2012). Situace sloužily k narušení hladkého chodu života, k nastavení perspektivy, která se objeví pouze tehdy, když se naruší běžných chod věcí. Asi nejslavnější teoretickou prací situacionistů je kniha Guy-Ernesta Deborda *The Society of Spectacle* (WEB – *Knihovna situacionistů, Debord The Society of Spectacle*), která je kritikou moderní společnosti. Debord ve své knize odhaluje moderní společnost jako divadlo, kde autenticita společenského života byla nahrazena reprezentací, „spektáklem“, který není skutečný. Termínem *spectacle* Debord myslí spolupůsobení vyvinutého kapitalismu a masových médií, které způsobují ztrátu autenticity, což v důsledku vede k tomu, že kvalita života upadá.

Z okruhu lidí spojených se situacionistickou internacionálou vyšla mj. psychogeografie, což je typ urbánního výzkumu a zároveň zábavy, které umožňují zakusit známá místa nově. Nad racionalizování a teoretizování staví hru (WEB – *Kera Psychogeografie*, 2005, 23. 11. 2012). Původní psychogeografické výzkumy a akce pracovaly s překrýváním dvou map, se sledováním určitého algoritmu při procházení městem, např. o cestě městem může rozhodnout hod kostkou – padne-li lichá, půjde se vlevo, sudá vpravo, nebo je možné např. sledovat určitou barvu apod. Jak píše Denisa Kera: „Město se v psychogeografické procházce stává databází, kterou procházíme různými způsoby a vybíráme ‚data‘ podle nových algoritmů“ (Kera, 2005).

S urbánní antropologií souvisí též oborová specializace na antropologii krajiny. Antropologie se o krajinu zajímala vždy, ale v klasických pracích oboru je její místo redukováno spíše na jeviště událostí, na pouhou scenérii. Avšak se zájmem o krajinu napříč všemi společenskými vědami, přičemž od devadesátých let 20. století můžeme směle mluvit o boomu krajinářských studií, se i v antropologii objevily studie explicitně tematizující krajinu. U nás asi nejznámějšími pracemi jsou sborníky *The Anthropology of Landscape. Perspectives on Place and Space*, editovaný Ericem Hirschem a Michaelem O’Hanlonem (Hirsch & Hanlon, 1995), a *The Anthropology of Space and Place. Locating Culture*, editovaný Sethou M. Low a Denise Lawrence-Zúñiga (2003). V obou dvou případech je krajina konceptualizována stejně; krajina je chápána jako kulturní proces, který se odehrává v napětí mezi místem a prostorem. Místo je tak chápáno jako realizovaná možnost skýtaná prostorem.

Psychogeografické výzkumy a hry jsou dobrým startovacím momentem pro zahájení antropologického výzkumu města. Otvírají zábavným způsobem výzkumný terén a odhalují perspektivy, které při standardním, vědecky seriózním přístupu neodhalíme. Antropologie krajiny zase odvádí pozornost k tématu proměnlivé krajiny, k tématu vyjednávání a přemýšlení o tématech moci, kultury jako procesu, zasazení člověka do světa atd.

Člověk je nadaný smysly, kterými vnímá svět kolem sebe. To, co vnímáme, vždy nějak vykládáme, a tím rozumíme světu. Člověk si věci kolem sebe vykládá tak, aby svět byl smysluplný a soudržný. Jinými slovy: zakoušený svět musí představovat souvislou a předvídatelnou totalitu. Vnímat však můžeme i uvědoměle – když se snažíme vyznat v novém místě nebo nalézt svou polohu v mapě, nebo když se podílíme na antropologickém výzkumu.

Svůj prostor, to co každého z nás obklopuje, pořádáme vzhledem k svému tělu, jak píše Jan Sokol, překladatel, politolog a antropolog: „*Přirozeným a nezbytným středem svého světa jsem vždycky já sám. [Já je ve světě] vždycky jako tělo, které je právě zde a nikde jinde*“ (Sokol, 1998, s. 53). Prostor se člověku jeví jako uspořádaná skutečnost. Ve světě jsou elementy, které jsou vůči mně blízké či vzdálené, jsou přede mnou nebo za mnou, po mé jedné či druhé ruce (straně) a nahoře a dole. Skutečnost má také nějaký vlastní charakter, naladění. A tak jako je nálada člověka složitě uchopitelná, je i naladění místa velice komplikovaný fenomén. Naladění místa utváří jeho hmotné uspořádání a dané světelné podmínky atd. spolu s významy, kterými jej lidé naplňují. Čili vždy záleží na perspektivě vnímání: „*Co je prostor, záleží na tom, kdo ho prožívá a jak. Zkušenost prostoru není neutrální, ale projevuje se v ní moc ve vztahu k věku, pohlaví, společenskému postavení a vztahům k ostatním*“ (Tilley, 1994, s. 11).

Každý vnímá trochu něco jiného, přesto jsou sdílené smyslové světy podobné, liší se v konkrétních detailech. Jak vnímáme, je naučená věc, je součástí socializace do naší kulturní skupiny (Rodaway, 1994, s. 22). Jak zakoušíme určité chutě, vůně, zrakové vjemy a co si o nich myslíme, je z části dáno možnostmi lidských receptorů a možnostmi receptorů jedince a z části naučenými způsoby vnímání, které jsou odvislé od naší vlastní kultury a společnosti, ve které žijeme. Když chceme například vědět, zda se po cestě, na níž stopujeme, neblíží auto, vyhlížíme ho a nasloucháme, ale ještě na počátku 19. století bylo běžné přiložit ucho k zemi a zjišťovat analogickou situaci tímto způsobem – tuto situaci popisuje např. Thomas de Quincey. Když s Williamem Wordsworthem čekal na venkovské cestě na kočár, Wordsworth si opakovaně lehal a naslouchal, zda-li se už neblíží kočár. De Quincey uvádí toto chování jen jako okolnost na pozadí jiných událostí a Wordsworthovo chování zřejmě nebylo nijak zvláštní (viz Tuan, 1974, s. 94). Dnes by takové chování vzbudilo přinejmenším údiv.

Vnímání krajiny však předchází nejen naučené způsoby vnímání, ale také rozum a paměť. Simon Schama, autor slavné knihy *Krajina a paměť*, píše: „*Krajina se stává nejprve dílem rozumu a pak teprve potěchou pro smysly. Její scénérie je stejně tak vystavěna z vrstev paměti jako vrstev kamene*“ (Schama, 2007, s. 5). Schama tím má na mysli, že je nejdříve třeba dát strukturu tomu, co vidíme, než dokážeme rozeznat formu obrazu a třeba se tím, co vidím, potěšit. Tím, co tuto strukturu vytváří, co obraz na sítnici odívá vlastnostmi, jež vnímáme jako krásu, tím je kultura, konvence a poznání (Schama, 2007, s. 11). Paměť však nemusí být pouze kolektivní, vnímání je samozřejmě určováno také individuálními vzpomínkami a zkušenostmi. Jak skvěle formuloval Henri Bergson: „*neexistuje vnímání, které by nebylo plně vzpomínek. S aktuálními a bezprostředními daty, která získáváme našimi smysly, se mísí tisíc detailů naší minulé zkušenosti*“ (Bergson, 1988, s. 33).

Na poli společenských věd se smyslové zakoušení těší obnovenému zájmu. Autoři jako Constance Classen (2005) nebo David Howes (2005) přinesli mnoho zajímavých úhlů po-

hledů na různé smyslové zakoušení v různých kulturách. Pro analýzu určitého prostředí je možné soustředit se na jeden ze smyslů a upřednostnit ho – vznikají pak popisy krajín jednoho smyslu – krajiny zvuku (*soundscape*), krajiny dotyku (*touchscape*) apod. Zkoumání senzuálních krajín často vyžaduje zvláštní a někdy i experimentální postupy. Není snadné popsat slovy to, co člověk zakouší čichem. Na webové stránce *Sonic Agents*, která je zaměřena na krajiny zvuků a hluků (WEB – *Sonic Agents*, 23. 11. 2011), je možné objevit spoustu zajímavých přístupů k mapování takovýchto krajín.

Metody výzkumu

Urbánně antropologický výzkum využívá běžné metody, jako jsou polostrukturovaná interview, výzkum osobních dokumentů, archivní výzkum, zúčastněné pozorování apod. Je však možné také využít metody zvláštější. Na tři z nich se v následujících řádcích zaměřím. Jedná se o 1. situacionistickou techniku *dérive*, 2. fenomenologický přístup a 3. mentální mapování.

Dérive je jednou ze základních situacionistických technik a může posloužit k otevření zkoumaného městského terénu. *Dérive* znamená „nechat se unášet“. Myslí se tím nechat se unášet městem, nechat na sebe město působit, poddat se mu jako chodec. Jedná se o techniku rychlého procházení různými prostředími a sledování psychogeografických efektů. Od procházky se liší tím, že na určitou dobu opustíme „svůj svět“, zapomeneme na vztahy, práci a naše zájmy a necháme se vést terénem, zlákat se k setkáním a zážitkům, které se v něm nabízejí (WEB – *Knihovna situacionistů*, Debord *Theory of the Dérive*, 23. 11. 2012). S ohledem na experimentální povahu *dérive* je třeba se více než u jiných technik sběru dat rozmyslet, s kým půjdeme, jak si zaznamenáme celou akci a jak se získanými daty budeme posléze nakládat.

Další velice vhodnou metodou pro zkoumání města je *fenomenologický přístup*. O rozšíření fenomenologického výzkumu ve společenských vědách se zasloužil Alfred Schütz (1967) a jeho myšlenky pak rozvedl Peter L. Berger a Thomas Luckmann (česky 1999). Cílem fenomenologie je deskripce tzv. fenoménů, tzn. věcí samých. Nejde v ní o konstruování obecných principů, ale o to popsat a analyzovat určitou zakoušenou skutečnost. Smyslem fenomenologie je rekonstrukce struktur přirozeného světa. Fenomenologický výzkum nezačíná konkrétní výzkumnou otázkou, je důležité pouze znát směr, kterým se chceme ve výzkumu ubírat. Hodí se pro subtilní témata jako je např. smrt ve městě nebo nostalgie či paměť místa atd. Tento výzkum však vyžaduje vysokou míru sebereflexe, neboť je třeba „uzávorkovat“ všechna svá předporozumění dané věci.

Třetím metodou, která se velice hodí pro zkoumání města, jsou *mentální mapy* (viz Lynch, 1960; Downs & Stea, 1977; Golledge, 1993, Kitchin & Blades, 2002). Mentální mapa umožňuje odhalit, jaké mentální obrazy respondenti spojují s daným terénem či zkoumaným problémem. Sběr dat pomocí mentálních map má nejčastěji povahu kreslení na papír – buď čistý, pak se jedná o základní skicu, nebo s nějakými vodítky, tj. klíčovanou skicu. Ale může jít i o další způsoby, které využívají různá počítačová interaktivní rozhraní. Zadání typu „*nakreslete mi prostor, v němž se každodenně pohybujete*“ může respondent zakreslovat do prázdného papíru, do kopie mapy města či do upravené kopie mapy města, kde jsou např. vypuštěné názvy ulic, nebo v ní nejsou zakresleny linky tramvajů

apod. Otázky však mohou být složitější: např. zakreslete mi barevně do mapy města, kam chodíte rádi, a černě, kam neradi, nebo kde se bojíte. Mentálními mapami lze zkoumat i abstraktní pojmy jako je paměť nebo strach. Jediným kritériem je, aby byl sledovaný problém respondentovi zřejmý, aby porozuměl zadání. Při některých zadáních je dobré znát pořadí kreslených objektů. Pak je vhodné použít několik pauzovacích papírů sešitých a postupně je při vytváření kresby otáčet. Pro dobré porozumění mapě se osvědčilo kombinovat mentální mapu s následným interview. Analýza těchto map pak může být obsahová nebo pro pokročilejší badatele třeba sémiotická. Úskalím této metody je možnost neporozumění tomu, co respondent reprezentuje, proto je důležité mít důkladné poznámky k vysvětlení, jaké respondent ke své mapě podává, jak ji komentuje.

POUŽITÁ ODBORNÁ LITERATURA

- Golledge, Reginald G. (1993). *Geographical Perspectives on Spatial Cognition*. In Tommy Gärling & Reginald G. Golledge. (Eds.). *Behavior and Environment. Psychological and Geographical Approaches*. Amsterdam: North Holland; Elsevier Science Publishers, s. 16–46.
- Berger, Peter L. & Luckmann, Thomas. (1967); (1999). *Sociální konstrukce reality*. Brno: CDK.
- Bergson, Henri. (1988.) *Matter and Memory*. New York: Zone Books.
- Classen, Constance. (Ed.). (2005). *The Book of Touch*. Oxford, NY: Berg.
- Downs, Roger M. & Stea, David. (1977). *Maps in Minds: Reflection on Cognitive Mapping*. New York; San Francisco etc.: Harper and Row Publishing.
- Foucault, Michel. (1998). *Different Spaces*. In Michel Foucault. *Aesthetics, Method, and Epistemology*. New York: The New Press, s. 175–185.
- Gibas, Petr & Pauknerová, Karolína. (2009). *Mezi pravěkem a industriálem: několik poznámek k antropologii krajiny*. *Český lid*, 96, 2, s. 131–146.
- Hirsch, Eric & O'Hanlon, Michael. (1995). *The Anthropology of Landscape. Perspectives on Place and Space*. Oxford studies in social and cultural anthropology. Oxford; New York: Clarendon Press; Oxford University Press.
- Howes, David. (Ed.). (2005). *Empire of the Senses. The Sensual Culture Reader*. Oxford; New York: Berg.
- Kitchin, Rob & Blades, Mark. (2002). *The Cognition of Geographical Space*. London; New York: IB Tauris Publishers.
- Law, Lisa. (2001). *Home Cooking: Filipino Women and Geographies of the Senses in Hong Kong*. *Cultural Geographies*, vol. 8 (3), s. 264–283.
- Low, Setha M. & Lawrence-Zúñiga, Denise. (2003). *Anthropology of space and place. Locating culture*. Malden; Oxford and Carlton: Blackwell Publishing.
- Lynch, Kevin. (1960). *Image of the City*. Cambridge: MIT Press.
- Pauknerová, Karolína. (2011). *Analýza vizuálních dat aneb příběh obrazu srpu a kladiva v Semilech*. *Biograf*, 55, s. 75–82.

- Pauknerová, Karolína & Gibas, Petr. (2011). Mezi dávnou minulostí, utopickou budoucností a přelétavou přítomností: archeologické památky a čas v pražském metru. In Barbora Vacková & Lucie Galčanová & Slavomíra Ferenčuhová. (Eds.) *Třetí město*. Červený Kostelec; Brno: Nakladatelství Pavel Mervart; Masarykova univerzita, s. 43–64.
- Pauknerová, Karolína & Gibas, Petr & Čížek B. (2010). Oáza klidu nebo ráj golfistů? Zahrádkáři a postsocialistická transformace (nejen) v Praze. In Blanka Soukupová. (Ed.). *Neklidná krajina vzpomínání. Konkurenční společenství paměti ve městě*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Fakulta humanitních studií ve spolupráci se Židovským muzeem v Praze, s. 175–186, s. 193–194.
- Rodaway, Paul. (1994). *Sensuous Geography: body, sense and place*. London: Routledge.
- Schama, Simon. (2007). *Krajina a paměť*. Praha: Argo; Dokořán.
- Schütz, Alfred. (1967). *Phenomenology of the Social World*. Evanston: Northwestern University Press.
- Sokol, Jan. (1998). *Malá filosofie člověka a Slovník filosofických pojmů*. Praha: Vyšehrad.
- Tilley, Chris. (1994). *A Phenomenology of Landscape. Places, Paths and Monuments*. Oxford, Providence: Berg.
- Tuan, Yi-Fu. (1974). *Topophilia. A Study of Environmental Perception, Attitudes, and Values*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.

POUŽITÉ INTERNETOVÉ ZDROJE

- Knihovna situacionistů, Preliminary Problems in Constructing a Situation, 23. 11. 2012, dostupné z: <http://library.nothingness.org/articles/SI/en/display/313>.
- Knihovna situacionistů, Debord *The Society of Spectacle*, 23. 11. 2012, dostupné z: http://library.nothingness.org/articles/SI/en/pub_contents/4.
- Knihovna situacionistů, Debord *Theory of the Dérive*, 23. 11. 2012, dostupné z: <http://library.nothingness.org/articles/SI/en/display/314>.
- Kera *Psychogeografie*, Kera, Denisa. (2005). *Psychogeografie – město, utopie, mapy, Umělec 3*. 23. 11. 2012, dostupné z: https://www.divus.cz/umelec/article_page.php?item=1148.
- Sonic Agents*, 23. 11. 2011, dostupné z: <http://sonicagents.wordpress.com/>.

PŘEMÍTÁNÍ NAD URBÁNNÍ ETNOMUZIKOLOGIÍ¹

ZUZANA JURKOVÁ,
Univerzita Karlova v Praze,
Fakulta humanitních studií

Zdá se snadno pochopitelné, že dnešní města, zejména ta velká, přitahují zájem antropologů, včetně antropologů hudebních. Je to bezpochyby hlavně proto, že se města vzhledem k postupující urbanizaci stávají podstatným fenoménem dnešního světa, a tím i předmětem reflexí (Augé, 1999). Pro etnomuzikology je tu ovšem přítomna ještě další výzva, která byla v samých základech disciplíny: možnost setkání se s rozmanitostí zvuků i jejich významů, a tedy s různými hudebními světy. Této možnosti také využívají;² celkem nepřekvapivě jde často o týmové práce.

Následující text je svého druhu zprávou o takovém výzkumu v Praze.³ Šlo a jde o týmovou práci, při níž jsme – já a moji studenti na Univerzitě Karlově v Praze, na Fakultě humanitních studií – otevírali a využívali poměrně široký prostor pro teoretické úvahy. Ty měly dvě základní východiska. Prvním byla etnomuzikologická perspektiva,⁴ protože o hudbě v Praze bylo sice napsáno leccos, ale vesměs šlo o historicko-muzikologické texty.⁵ Tím druhým byl důraz na „urbánnost“, tedy pojmání pražské hudby jako hudby města (nejen hudby ve městě), kdy „*město je jak komplexní prostředí, tak aktivní agent*“ (Reyes, in Hemetek & Reyes, 2007, s. 17).

V tomto textu představujeme současný stav našich teoretických úvah a některá zkoumaná témata; v obou oblastech však jde o „work in progress“.

Naše téma je určeno třemi osami: lidmi (kteří naslouchají) – hudbou (které lidé naslouchají) – a místem (kde lidé naslouchají). Zdálo se, že chceme popsat trojrozměrnou skutečnost. To není sice jednoduchý úkol, ale na druhé straně je přinejmenším srozumitelný, přehledný. Ostatně pro něj existují koncepty, které nám mohly aspoň trochu pomoci.

Ten klíčový bývá v anglofonní literatuře (a také některých českých textech) označován výrazem *soundscape*. Je v něm spojeno slovo *sound* s morfémem *scape*, který odkazuje nejpříměji k výrazu *landscape*. V konotacích se ale spíše než jakási neměnná pevnost, kterou si spojujeme s horami a loukami, formujícími krajinu, rozeznává *utváření, tvarování*. Ostatně Kay Shelemay, vysvětlující svou – a nám blízkou – představu *soundscape* (kterou

1 Tato přednáška představuje českou verzi první části článku *Listening to the Music of a City*, publikovaného anglicky v *Lidech města/Urban People* 2012, 2, s. 293–322.

2 Kromě titulů, zmíněných na příslušných místech textu, připomeňme např. Livingston & Russell & Ward & Nettle, 1993 a Hemetek & Reyes, 2007.

3 Výzkum hudebních událostí v Praze je dlouhodobě podporován UK FHS, naposledy prostřednictvím *Institucionální podpory na dlouhodobý institucionální koncepční rozvoj výzkumné organizace (MŠMT – 2012)*.

4 Z mnoha charakteristik považujeme za výstižnou tu, kterou uvádí Reyes (Reyes, 2009), že pro disciplínu je esenciální kombinace hudebních a etnografických dat.

5 Za mnohé jmenujme alespoň Dlabola & Kompecká, 1988 a Musil, 2005.

ještě za okamžik ozřejmíme), odkazuje na *seascape*, mořskou scenérii, „*kteřa poskytuje flexibilnější analogii ke schopnosti hudby jak setrvat na místě, tak pronikat do dnešního světa, absorbovat změny v obsahu i způsobech provádění, a stále na sebe nabalovat nové vrstvy významů*“ (Shelemay, 2006, s. XXXIV).

Poprvé se výraz *soundscape* proslavil na přelomu šedesátých a sedmdesátých let minulého století v práci kanadského skladatele a zvukového ekologa R. Murraye Schafera a jeho spolupracovníků (Schafer, 1994). V jejich pojetí jde o zvukovou charakteristiku daného prostředí, jakousi zvukovou paralelu ke krajině *lanscape* zahrnující zvuky aut, zvonů, kroků i zpěv ptáků... Schafer a jeho tým se stavěli k této zvukové krajině, zvukovému prostředí nejen jako k předmětu výzkumu (zajímalo je hlavně, jak které zvuky reflektují lidé), ale také jako ke zvláštnímu uměleckému dílu.

V roce 2001 použila slova *soundscape* v titulu své knihy harvardská etnomuzikoložka Kay Kaufman Shelemay. Zatímco v samotném výrazu se inspirovala sociokulturním antropologem Arjunem Appaduraiem,⁶ obsahově navázala na klasika etnomuzikologie Alana P. Merriama a jeho známý trojsložkový analytický model hudby z roku 1964. Merriam, vzděláním antropolog (a radostný praktický muzikant), v něm navrhnul, jak zkoumat hudbu z perspektivy antropologů: jako produkt lidské činnosti. To, co jsme běžně zvyklí označovat jako „*hudbu samu*“ (a Merriam to nazývá „*zvukový fenomén*“), je výsledkem lidského chování: běhu prstů po strunách, chvění hlasivek a také toho, když se na koncertě přidají posluchači spontánně ke skupině na pódiu, anebo tleskají do rytmu. Patří sem i „*verbální chování*“, ať má podobu psané kritiky operního představení, nebo ústního nesouhlasu s hrou místní cimbálové muziky na svatbě. To všechno má vliv na to, jak zní hudba buď teď, nebo bude znít příště.

Zmíněné typy chování ovšem nejsou bezdůvodné. Naopak: jejich kořeny jsou v lidských hodnotách a představách (*concepts*), ať už o hudbě, anebo šířejí o světě vůbec. Staří Indové, přesvědčení o posvátném působení zvuku, se ze všech sil snažili zabránit jakékoli chybě při přednesu rituálních zpěvů. Vytvořili proto první známou notaci a oddělili jednu společenskou vrstvu speciálně pro přednes těchto posvátných textů. A tak lze slyšet jejich dávné (někdy velmi složité) melodie dodnes. Muzikanti punkové kapely, přesvědčení o mizernosti většinové společnosti, světa, vyjadřují svoje opovržení, svůj vzdor, svou negaci v nejrůznějších aspektech: proti kultivované komplikované klasice jednoduchou syrovostí, proti specializovanosti (i té hudební) amatérstvím, dostupným všem, proti zjemnělému, harmonicky působícímu oblečení uválenými, a ještě lépe potrhanými, kalhotami, punčochami a bundami s nepřátelsky a pichlavě působícími ozdobami...

Pokud šlo o lidi, počítal Merriamův model, podobně jako tehdejší kulturní a sociální antropologie, s celkem jednoduchým světem víceméně izolovaných, homogenních a navíc statických skupin.⁷ Právě při vědomí nereálnosti tohoto pohledu zdůrazňuje Kay Kaufman Shelemay onu dynamickou podobnost se *seascape*, která umožňuje zachytit jak proměny ve zvukovém světě, tak i ve světě lidí. Pro takovou představu hudby ve

6 Jeho koncept *scapes* je v knize *Modernity at Large*, 1996.

7 Pokud šlo o terminologii, užívá anglicky psaná etnomuzikologická literatura nejčastěji pojem *community*. My budeme jeho český ekvivalent *komunita* užívat synonymně s pojmem *společensství*. Výraz *subkultura*, jemuž se trochu podrobněji věnujeme v „*rebelské*“ kapitole, uplatňujeme většinou v souladu s tím, jak ho chápou sociologové a kulturní antropologové.

všech možných vazbách používáme, jako český ekvivalent k *soundscape*, výraz *hudební svět*.⁸

Jak je zřejmé, oba koncepty soundscapes se liší ve vazbě: zatímco ten Schaferův váže zvuky na místo, Shelemay je spojuje primárně s lidmi – s těmi, co hudbu vyluzují, i s těmi, co ji jen poslouchají a oceňují. Jako hudebním antropologům nám byl pochopitelně takový pohled bližší. Kromě toho jsme si víc rozuměli i s Merriamovým, resp. Shelemay pojetím hudby. Vázání tradicí etnomuzikologie (a možná trochu svazování tradicí klasické muzikologie), jsme hudbu chápali jako záměrný lidský výtvar. Řečeno jinak: nepřítakali bychom asi klasickému muzikologickému tvrzení, že hudba je pouze taková zvuková struktura, která nese nějakou estetickou informaci. Víme, že jevy, které bychom my označili jako hudbu, mají v různých kulturách (a jak se ukazuje na příkladu hudby v Praze, nejen v kulturách dost exotických) velice různý smysl a v mnoha případech by jejich posluchače nebo uživatele vůbec nenapadlo se ptát, jestli „je to pěkné“. Nicméně jsme stále oscilovali mezi Blackingovou tezí, že hudba je „*humanly organized sound*“, (čemuž jsme rozuměli jako „*humanly intentionally organized sound*“), a novějším pojetím, nejvíce zpopularizovaným Christopherem Smallem, že hudba je vlastně lidská aktivita (Small, 1998, s. 2), což ostatně není příliš vzdálené ani Merriamovu chápání. Rozhodující se nám tedy zdála záměrnost – intencionalita, která zvuk svazovala s člověkem. Představa Schafera a jeho následovníků, že zvuk projíždějících tramvají, náhodné kroky chodců a bouchající dveře lze pojímat jako umění/hudbu, nám byla cizí snad nejen proto, že bychom byli tak omezeně tradicionalističtí, ale i proto, že antropologickému pohledu je zkratka bližší chápání hudby jako výtvaru lidí než jako produktu místa.

Co si ale počít, když se konceptem hudby, jejím nejvlastnějším záměrem, stane právě nezáměrnost, tedy nezáměrnost výsledné zvukové podoby, a naopak záměrná vazba na náhodné zvuky místa? Přesně to byl případ zvláštního typu koncertu – „*sound-specific performance*“ (jak to organizátoři označili) – v bubenečské čistírně odpadních vod, o kterém píšeme, i dalších pražských hudebních událostí. Jeden rozměr naší trojdimenzionální výzkumné skutečnosti – rozměr hudby – se postupně rozmlžoval.

Uvnitř nejasně ohraničeného jevu zvaného hudba jsou navíc, jak jsme věděli z vlastních zkušeností i z výzkumů mnoha etnomuzikologů, velice propustné hranice kategorií, kterým se říká styl nebo žánr. A tak to, co se na jednom místě nazývá kupříkladu mantra, zní na jiném místě docela jinak. Anebo zní hudba podobně, ale pro ty, kdo ji hrají a poslouchají, znamená něco úplně odlišného. Příkladem tu budiž třeba jazz, jak o něm píše Josef Škvorecký: tak plný významů pro protektorátní mládež na samém počátku války – významů na hony vzdálených afroamerickým otcům jazzu o půlstoletí dříve. To je mimochodem přesně ono nabalování, o kterém píše Shelemay.

Rozmlženost, vztahující se nejdříve k pojmu hudba a jejím kategoriím, zasáhla i druhou osu našeho zájmu: lidi. Podobně jako Merriam, přemýšlející o celkem jednoduché realitě izolovaných homogenních společenství, viděli svět i sociologové a později kulturní antropologové druhé poloviny 20. století. Když si začali všimnout skupin lidí, kteří se (obvykle v městském prostředí) odlišovali od ostatních – skupin, které začnou označovat jako sub-

8 Je mimo možnosti tohoto textu se zabývat různými významy a obdobími výrazu „hudební svět“ u jiných autorů, neboť jsme nevyčázeli z nich, ale snažili jsme se vytvořit srozumitelnou českou paralelu k „*soundscape*“. Připomeňme aspoň Beckerovy *Art Worlds* (1982), nebo „*musical worlds*“, resp. ve stejném smyslu užívané „*musical pathways*“ (Ruth H. Finnegan) (Finnegan, 1989).

kultury, zjistili, že jejich spojujícím prvkem je často hudební styl. Někdy styl takové skupiny přímo generuje,⁹ jindy nápadně vyznačuje,¹⁰ případně se uplatňuje v procesu jedním nebo druhým směrem.¹¹ Jako zvláště oblíbený příklad bývá uváděna punková subkultura. Naše zkušenost – ať získaná ze samotného hudebního stylu, tedy toho, jak hudba zní, anebo ze setkávání s lidmi – ukazuje svět méně „homogenizovaný“ a méně přehledně segmentovaný. Většina dnešních náctiletých by nejspíš řekla, že patří VÍCEMÉNĚ (a to doslova: někdy víc a někdy méně, někdy jen letmo, chvilku nebo jedním náznakem) k té nebo oné subkultuře.¹²

Tomu přitakávají leckteří dnešní filozofové a sociologové. Zatímco v tradičních společnostech měl podle britského sociologa Anthonyho Giddense člověk poměrně pevně danou většinu sociálních rolí i způsobů jejich plnění (a jeho možnosti vlastního utváření/sebeutváření byly tak omezené), pro naši „pozdní modernitu“ je příznačná nepřeberná nabídka možností, z nichž neustále každý z nás vybírá odpovědi na otázku, kdo vlastně jsem a jak se mám chovat (Giddens, 1991, s. 70). Obraz homogenních subkultur se drobí.¹³ Důsledně vzato je přesný pohled Marka Slobina, podle něž je každý z nás svébytnou hudební kulturou (Slobin, 1993, s. IX). Většina etnomuzikologů se však zřejmě spíše ztotožní se zkušeností Kay Shelemay, že „*nestudujeme odlišný koncept zvaný kultura nebo místo označované jako terén, nýbrž se setkáváme s proudem jedinců*“ (Shelemay, 1997, s. 201). Lidský svět tedy vnímáme metaforicky jako mnoho jedinců unášených společným proudem. Někteří jsou blíže středu proudu, jiní spíše u kraje a občas vystoupí na břeh. Někdy se proud rozdvojí, nebo se naopak spojí s jiným. Dobře se tu dá uplatnit teze britského sociologa polského původu Zygmunta Baumana o tekuté modernitě – i té hudebních světů. Anebo si můžeme pomoci představou vesmíru s galaxiemi, slunečními soustavami a jednotlivými planetami. Čím bližší pohled, tím detailnější světy se otevírají – až ke světu každého člověka.

Pro porozumění takovým *individuálním světům* nabízí Timothy Rice model podobně třídimenzionální jako ten, o němž jsme od počátku přemýšleli my (Rice, 2003). Jeho osy jsou ale trochu jiné: čas, místo a metafora. Na ose času se proplétá ten chronologický a historický (jak plyne hudební skladba, v jakém „objektivním“ čase je její provedení zasaženo) s fenomenologickým, zkušenostním (jak ji vnímám – nejspíše poprvé jinak, než při dalším poslechu...). Na ose místa opouští Rice představu konkrétního, „přirozeného“,

9 Etnomuzikolog Thomas Turino uvádí příklad amerického contra-danzového hnutí, kdy se společenství utváří kolem samotné (hudební) aktivity (Turino, 2008, s. 187). V rozsáhlém článku o komunitě přesvědčuje Kay Shelemay, že hudba hraje zásadní roli při utváření komunit nej-různějšího typu, včetně těch, odvolávajících se na společný původ (Shelemay, 2011, s. 367–370).

10 Např. různé hip-hopové projevy patřily v době svého vzniku specificky k určitým věkovým skupinám afro-amerických městských ghet.

11 Tam, kde je hudba instrumentální při vzniku skupiny, se může postupně dostávat z centrálního místa (jak se to do jisté míry stalo např. v punku). Jindy jde o opačný proces, kdy se hudba stává oním centrálním emblémem, o jehož uchování je nutné pečovat, což stmeluje komunitu.

12 A někteří (pro které se začalo šířit označení hipsteři) by naopak zdůrazňovali nesvázanost s jedním stylem a jednou subkulturou, což z nich ale možná právě dělá příslušníky další viditelné skupiny.

13 Tomu jednoznačně přitakává Ruth Finnegan ve zprávě o svém výzkumu z menšího anglického města osmdesátých let minulého století (Finnegan, 1989).

fyzického místa: „*my i ti, které studujeme, čím dál častěji nezůstáváme na jednom, ale na mnoha místech, která navíc mají různé dimenze...*“ (Rice, 2003, s. 160). Přistupuje na to, že jde o sociální konstrukt, v němž je zažívaná hudební událost zasazena do nejrůznějších hudebních souřadnic (Kde v mé osobní historii se udála? Jak ji zasadím do svého vyprávění?). Mimochodem, tady se Rice blíží sociologicko-geografické metodě *mentálních map*, jimiž se někteří vědci pokoušejí poznat a postihnout to, jak člověk vnímá své prostředí (Shobe & Banis, 2010). Jak by asi vypadala Praha na mentální mapě „technaře“ a jak toho, kdo zpívá gregoriánský chorál?

Třetím rozměrem je *metafora*. Tímto pojmem rozumí Rice „*základní povahu hudby vyjadřovat se v metaforách, ...tedy ‚hudba je x‘“* (Rice, 2003, s. 163). Nejde zde o řečnickou figuru, která nás při výrazu metafora napadne nejdřív, ale o způsob myšlení: metafory jako jakési obrazy zdůrazňují některé detaily, zatímco jiné potlačují, a tím vyjadřují strukturu našeho myšlení. Když říkáme, že dobrá zpráva byla „hudbou pro moje uši“, vyjevujeme tak podstatné hodnoty, které hudbě přisuzujeme. (Bystrý čtenář si jistě všiml, že tato Riceova osa je téměř totožná s nejhlubší vrstvou Merriamova modelu.)

Přestože se Rice zabývá hudbou jako osobní zkušeností, hudebním světem jednotlivce; jako etnomuzikolog pochopitelně nerezignuje na neoddiskutovatelně kolektivní povahu hudby. Blížší poznání individuálních hudebních světů navrhuje proto, abychom lépe porozuměli charakteru hudební kolektivity – a také kolektivity lidské: jak blízko jsou si v prožívání hudby návštěvníci téhož operního představení a jak blízko ti na rockovém koncertě, účastníci průvodu stoupenců Haré Kršna nebo v klubu se živou kubánskou hudbou? Stejně? Nestejně? Proč?

Stále ještě jsme se důkladněji nedostali ke třetí ose: k místu. O lokálním ukotvení hudby je možné přemýšlet v několika hlavních směrech. Ten dnes nejnapadnější a nejhlasitější vychází z představy masivní deteritorializace¹⁴, tedy odtržení jevu od jednoho konkrétního fyzického místa jako průvodního jevu modernity. Všichni jsme toho každodenními svědky: nejen všudypřítomnost coca-coly a benzínových čerpacích stanic Shell, ale i suvenýrů z Řecka vyráběných v Indonésii... Arjun Appadurai k tomu přidává ještě další důsledky modernity: hlavně úlohu představivosti v našich životech (a možnosti představivosti do značné míry a různými způsoby realizovat)¹⁵ a napětí mezi globálním a lokálním. Různě namíchaný koktejl z těchto ingrediencí dává specifičnost každému místu.

Pro prozkoumání této specifičnosti nabízí Appadurai pět dimenzí „*globálních kulturních toků*“. Nejde ale, jak by se mohlo zdát, o různé typy vlivů, které formují dnešní realitu: Appadurai o nich mluví jako o „*hlubokých perspektivních konstruktech*“ (Appadurai, 1996, s. 33). Jsou základními kameny toho, čemu říká *imagined worlds*, představované světy (světy podle představ), tedy světy, které jsou ustavovány historicky konstituovanými představami lidí a skupin po celém světě.

Oněmi pěti dimenzemi jsou (a) *ethnoscapes* („*lidi, kteří vytvořejí ‚svět v pohybu‘, v němž žijeme: turisty, imigranty, zahraniční dělníky*“); (b) *technoscapes* („*globální konfiguraci... technologií a skutečnost, že technologie... rychle překonává dříve nemyslitelné hranice*“); (c) *financesca-*

14 Koncept rozpracovává Appadurai (Appadurai, 1996), zabývá se jím i Rice (Rice, 2003).

15 V tom navazuje zejména na Benedicta Andersona (Anderson, 1983) a jeho koncept *imagined communities*, tedy komunit vytvořených na základě představ, nikoli fyzické blízkosti.

pes („schopnost globálního kapitálu, která je teď tajuplnější, rychlejší a obtížněji sledovatelná, než kdykoli dřív“) (Appadurai, 1996, s. 33). Tyto tři dimenze jsou propojeny nepředvídatelným způsobem, nebo – vzhledem ke spoustě dalších vlivů – dokonce odděleny. Obě další scapes těsně souvisejí se světem představ: (d) *mediascapes* („distribuce elektronických možností vytvářet a šířit informace... a obrazy světa vytvářené médii... [příčemž] ... představují velký komplex repertoárů obrazů, narativů a etnoscapes pro diváky z celého světa; svět komodit a svět zpráv a politiky jsou promíchány“); (e) *ideoscapes* souvisí s „ideologiemi států a protiideologiemi hnutí, výslovně orientovaných na uchopení státní moci nebo její části... Jejím základem jsou komponenty osvícenského pohledu na svět: svoboda, blahobyt, práva, suverenita... a hlavním pojmem je demokracie“ (Appadurai, 1996, s. 35–36).

Appaduraiovo pojetí se nám hodilo ze dvou důvodů. Tím prvním je určitá konvergence pohledů: částečně intuitivně jsme viděli hudební dění v Praze formované podobně (což znamená, že jsme se s Appaduraiem dílem shodovali v oněch perspektivních konstruktech). Tato konvergence je zřejmá na formulaci témat, pojednávaných dále: např. *perspektivní konstrukt*, chápající hudbu primárně jako zboží, je podstatnějším ukotvením než skutečnost, kde se hudba provozuje.

Kromě toho se Appaduraiova představa dobře hodí i k volnější aplikaci, protože koresponduje s „metaforickou“ povahou hudby, jak to nazývá Rice (Rice, 2003). Jinak řečeno: na hudbu a také na to, co a jak ji ovlivňuje, je možné pohlížet z různých perspektiv. Toho jsme využívali k představení různých teoretických pohledů, různých škol.

Na představu smysluplného/zákonitého lokálního ukotvení hudby ale přece jen nechceme rezignovat. (Dobře se nám tu hodí Appaduraiova myšlenka o napětí mezi globálním a lokálním, které charakterizuje různá místa. To pro nás znamená možnost hledat specifičnost hudebních světů Prahy.) Podstatné je naše počáteční rozhodnutí pojímat hudbu nejen jako zvukový, ale i jako sociální fenomén: jako lidi i zvuky, které produkují i přijímají. V tom případě se primárně zajímáme o to, jak jsou s konkrétním místem spojeni lidé našich pražských hudebních světů. Zároveň jsme přesvědčeni o nenáhodnosti lokalizace hudební akce: podoba prostoru, kde hudba zní, není náhodná – hudebníci i posluchači si ho vybrali. Navíc fyzické mantinely událost spoluformují. Okolí události není náhodné. A konečně široké kulisy Prahy jistě také nejsou náhodné. Onu „nenáhodnost“ ovšem utvářejí vlivy nejrůznějších dimenzí (historické, sociální, ekonomické...) a také naše perspektivy. Pochopitelně nepředkládáme pražský hudební svět v jeho neustále se proměňující plasticitě: ani jsme se o to vlastně nepokoušeli. Snad jsme postihli některé jeho momenty a některé perspektivy.

Závěr

Přestože jsme nevytvořili dostatečně systematický teoretický model na popsání pražských hudebních světů, při průzkumu několika vybraných témat se objevilo několik podstatných rysů. Prvním z nich je rozostření různých hranic (v konceptu hudby, ve stylu/žánru, v představě hudebního zvuku...). To je důsledek prolínání jednotlivých světů, resp. vlivů, které procházejí napříč světy, což je nevyhnutelná situace v městském – hustě zalidněném a dynamickém – prostředí.

Druhým podstatným zjištěním je, že nové „světy“ vznikají ve snaze oddělit se, ať už jako stoupenec „nové“ hudby, která používá dosud neobvyklý jazyk konkrétních zvuků a návod k jejich použití spíše než notový zápis, jako agresivně křičící punkový rebel, protestující proti systému, jako ve svém vlastním světě přebývající tanečník na techno party, utíkající ze světa komerce, anonymity a limitů do vlastního, autonomního světa, vytvořeného v symbióze s technikou, nebo jako účastník kršnovského průvodu, snažící se zpěvem manter vymanit z tohoto pomíjivého světa... To dobře koresponduje se zjištěními řady etnomuzikologů, že hudba posiluje skupinovou identitu upevňováním vnitřních hodnot i vymezováním se vůči okolí.

POUŽITÁ ODBORNÁ LITERATURA

- Appadurai, Arjun. (1996). *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Augé, Marc. (1999). *An Anthropology for Contemporaneous Worlds*. Stanford: Stanford University Press.
- Balog, Peter. (2009). *Freetekno jako protikultura*. Bakalářská práce na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze. Také dostupné z: http://www.etnomuzikologie.eu/index.php?option=com_content&view=article&id=79:freetekno-jako-protikultura&catid=39:studentske-prace.
- Becker, Howard S. (1982). *Art Worlds*. Berkeley; Los Angeles: University of California Press.
- Dlabola, Otto & Kopecká, Michaela. (1988). *Procházky kulturní Prahou*. Praha: Svěpomoc.
- Finnegan, Ruth H. (1989). *The Hidden Musicians. Music-Making in an English Town*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Giddens, Anthony. (1991). *Modernity and Self-Identity*. Cambridge: Polity Press.
- Hemetek, Ursula & Reyes, Adelaida. (Eds.). (2007). *Cultural Diversity in the Urban Area. Explorations in Urban Ethnomusicology*. Wien: Institut für Volksmusikforschung und Ethnomusikologie.
- Jurková, Zuzana & Seidlová, Veronika. (2011). „Hare Krishna Mantra in Prague Streets. The Sacred, Music and Trance“. *Urban People*, 2, s. 195–220.
- (2011). *Kmeny. Současné městské subkultury*. Ed. Vladimír 518 & Karel Veselý. Bigg Boss; Yinachi.
- Livingston, Tamara E. & Russell, Melinda & Ward, Larry & Nettle, Bruno. (Eds.). (1993). *Community of Music*. Champaign; Illinois: Elephant and Cat.
- Merriam, Alan P. (1964). *The Anthropology of Music*. Evanston; Illinois: Northwestern University Press.
- Musil, Jiří František. (2005). *Hudební Praha I*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Nettl, Bruno. (2010). *Nettl's Elephant: On the History of Ethnomusicology*. Urbana; Springfield and Chicago: University of Illinois Press.
- Nettl, Bruno & Capwell, Charles & Bohlman, Philip & Wong, Isabel & Turino, Thomas. (2001). *Excursions in World Music*. Upper Saddle River: Prentice Hall.
- Rice, Timothy. (2003). Time, Place, and Metaphor in Musical Experience and Ethnography. *Ethnomusicology Spring/Summer*, s. 151–179.

- Reyes, Adelaida. (2005). *Music in America. Experiencing Music, Expressing Culture*. New York; Oxford: Oxford University Press.
- Reyes, Adelaida. (2009). „What Do Ethnomusicologists Do? An Old Question for a New Century. *Ethnomusicology*, 1, s. 1–17.
- Schafer, Raymond M. (1994). *The Tuning of the World*. New York: Knopf. 1977. Reissued as *The Soundscape. Our Sonic Environment and the Tuning of the World*. Rochester; Vermont: Destiny Books.
- Shelemay, Kay Kaufman. (1997). The Ethnomusicologist, Ethnographic Method and the Transmission of Tradition. In *Shadows in the Field*, s. 189–204.
- Shelemay, Kay Kaufman. (2006). *Soundscape: Exploring Music in a Changing World*. New York; London: W. W. Norton.
- Shelemay, Kay Kaufman. (2011). Musical Communities. Rethinking the Collective in Music. *Journal of the American Musicological Society*, 64, 2, s. 349–390.
- Shobe, Hunter & Banis, David. (2010). Music Regions and Mental Maps. Teaching Cultural Geography. *Journal of Geography*, 109, s. 87–96.
- Slobin, Mark. (1993). *Subcultural Sounds. Micromusics of the West*. Hanover; London: Wesleyan University Press.
- Small, Christopher. (1998). *Musicking. The Meaning of Performing and Listening*. Middletown; Connecticut: Wesleyan University Press.
- Turino, Thomas. (2008). *Music as Social Life. The Politics of Participation*. Chicago; London: The University of Chicago Press.
- Turner, Victor. (2004). *Průběh rituálu*. Brno: Computer Press.

